

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXII**

števila **81**

april **2016**

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Glavna urednica / Main editor:

Andreja Vezovnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial board:

Alenka Krašovec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Alenka Švab, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Ana Tominc, Queen Margaret University Edinburgh

Angelina Lucento, National Research University,
Higher School of Economics, Moscow

Anja Zalta, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Blaž Lenarčič, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem

Blaž Križnik, Graduate School of Urban Studies, Hanyang University

Branislava Vičar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Chiara Bertone, University of East Piedmont

David Paternotte, Université libre de Bruxelles

Dejan Jontes, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Gal Kim, Humboldt University of Berlin

Hernan Cuevas Valenzuela, Universidad Diego Portales

Jana Javornik Skrbinek, University of Leeds

José Ignacio Pichardo Galán, Universidad Complutense de Madrid

Judit Takács, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences

Karmen Šterk, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Katarina Pripić, Institute of Social Research in Zagreb

Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen

Lilijana Šarić, University of Oslo

Majda Pahor, Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani

Mateja Sedmak, Znanstveno-raziskovalno središče,
Univerza na Primorskem

Matic Kavčič, Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani

Milica Antić Gaber, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Miroslav Stanojević, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Mojca Pajnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
in Mirovni inštitut

Nina Bandelj, University of California, Irvine

Nikhet Sirman, Bo aziçi University, Istanbul

Oliver Vodeb, Swinburne University of Technology, Melbourne

Raffaella Ferrero Camoletto, Department of Cultures,

Politics and Sexuality (DCPS), University of Turin

Roman Kuhar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in
Mirovni inštitut

Sabina Mihelj, Loughborough University

Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology

Sonja Drobnič, University of Bremen

Tanja Kamin, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Tanja Renner, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Thomas Luckmann, Prof. Emeritus, University of Konstanz

Tjaša Žakelj, Znanstveno-raziskovalno središče,
Univerza na Primorskem

Valentina Hlebec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Vesna Leskošek, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani

Zala Volčič, Pomona College, Claremont

Zdenko Šadl, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Zlatko Skrbis, Monash University

Tehnična urednica / Technical editor:

Andreja Živoder andreja.zivoder@fdv.uni-lj.si

Urednik recenzij knjig / Reviews editor:

Marko Ribac marko.ribac@gmail.com

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polonca Mesec Kurdija

Tisk / Print: Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave

Andreja Vezovnik

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. / Phone: (+386) 1 5805 202

Elektronska pošta / e-mail: andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: www.druzboslovne-razprave.org

Revija sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Javna agencija za knjigo Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts): • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dLib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegično recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

ČLANKI ARTICLES

EXHIBITING YUGOSLAVIA / Razstavljanje Jugoslavije

Milica Popović

7

SEXUALITY DETAINED: THE NARRATIVES OF SEXUALITY UNDER DETENTION IN ANGELINA JOLIE'S "IN THE LAND OF BLOOD AND HONEY" / Seksualnost v priprtju: Naracije seksualnosti v priprtju skozi film Angeline Jolie "V zemlji krvi in medu"

Nena Močnik

25

SIMBOLNO NASILJE SPOLNEGA ZAZNAMOVANJA V JEZIKU IN PRAKSE UPORA V VISOKOŠOLSKEM PROSTORU / Symbolic violence of gendering through language and practices of resistance in higher education

Nina Perger

41

MED SVOBODO IZRAŽANJA IN SOVRAŽNIM GOVOROM: DILEMATIČNA RAZMERJA / Between freedom of expression and hate speech: Dilemmatic relationships

Mitja Sardoč, Boris Vezjak

61

RANLJIVOST NA PODNEBNE SPREMEMBE IN PARTICIPACIJA / Vulnerability to climate change and participation

Ivo Švigelj

79

RECENZIJE KNJIG BOOK REVIEWS

Boris Buden: Cona prehoda: O koncu postkomunizma.
Ljubljana: Založba Krtina, 2014.

Marko Hočevar

103

Douglas V. Porpora: *Reconstructing Sociology.
The Critical Realist Approach.* Cambridge:
Cambridge University Press, 2015.

Marika Grubar

105

Mirjana Ule, Brina Malnar in Slavko Kurdija:
Health and Medicine in Transition. Wien. Echoraum, 2014.

Neža Kričaj

107

Lucy Nicholas: *Queer post-gender ethics:
The shape of selves to come.* Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014.

Nina Perger

109

ČLANKI
ARTICLES

Milica Popović

EXHIBITING YUGOSLAVIA

ABSTRACT

By using memory theory, critical discourse and multimodal analysis, the article examines the narratives of the exhibition "Yugoslavia: From the Beginning to the End" held at the Museum of Yugoslav History in Belgrade in order to identify and analyze the Museum's discourse in the post-Yugoslav transitional context of the Republic of Serbia. The article tries to demystify the hidden text on Yugoslavia in the exhibition's catalog and on the Museum's website. Within the complex context of public narratives on Yugoslav history, and of the position of the Museum as a public institution, the exhibition shows strong convergence with revisionist hegemonic narratives, whilst simultaneously creating a dialogue with counter-memory and nostalgic narratives and thus opening its space up for further conversations on the Yugoslav collective memory.

KEYWORDS: Museum of Yugoslav History, post-Yugoslav narratives, exhibition discourses, collective memory, representations of the past

Razstavljanje Jugoslavije

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku s pomočjo teoretskega pojmovanja spomina, kritične analize diskurza in multimodalne analize analiziramo narativne elemente razstave »Jugoslavija: od začetka do konca«, ki je bila postavljena v beograjskem Muzeju jugoslovanske zgodovine, pri čemer identificiramo in analiziramo muzejske diskurze v postjugoslovanski tranzicijski Srbiji. Prispevek skuša demistificirati implicitne pomene tekstov: kataloga razstave in muzejske spletne strani. Znotraj kompleksnega okvira javnih naracij o jugoslovanski zgodovini in pozicije muzeja kot javne institucije omenjena razstava kaže na visoko stopnjo revizionistične hegemonске naracije, ki obenem vrši dialog s kontraspominom in reproducira nostalgичne naracije, tako pa odpira prostor za nadaljnje dialoge o jugoslovanskem kolektivnem spominu.

KLJUČNE BESEDE: Muzej jugoslovanske zgodovine, postjugoslovanske naracije, muzejski diskurz, kolektivni spomin, reprezentacija preteklosti

1 Introduction

Using memory theory, critical discourse analysis and multimodal analysis, the article aims to analyze the representation of Yugoslavia at the exhibition *Yugoslavia: From the Beginning to the End* (2012/2013) (henceforth exhibition), held at the Museum of Yugoslav History in Belgrade (henceforth Museum).

The exhibition was curated by a number of experts from different ex-Yugoslav states and it aimed to create a basis for a permanent exhibition of the Museum, which does not currently exist. As noted in the exhibition's subtitle, it sought to represent "the history of one of the most interesting and most controversial state experiments of the 20th century." It claimed multiperspectivity¹ as one of its main features and emphasized that its narrative is just "one of the ways in which the story can be told"². In this article, I want to give an insight into the process of meaning-making within the exhibition and try to shed light on (some of) its hidden text(s) on Yugoslavia.

After introducing the concept of memory theory and critical discourse analysis, this article briefly looks at the Museum's historical development, as the Museum is herein considered as an interactive actor, the producer of the discourse. The Museum's position within the public narratives of Serbia's political elites is contextualized, as is the relationship of the elites with the Museum itself. In the second half of the paper, after briefly presenting the Museum's exhibitions in the last decade, the article introduces a specific analysis of the web presentation of the exhibition *Yugoslavia: From the Beginning to the End* (2012/2013) and its electronic catalog.

The article aims to identify the Museum's discourse(s) within one specific exhibition and to examine how these discourses have contributed to the creation of narratives on Yugoslavia in post-Yugoslav times (1991-2016). The main research questions are: Are the Museum's discourses aligned with the official public narratives on Yugoslavia or do they stand in opposition to them? What kind of collective memory, understood through Maurice Halbwachs's concept of collective memory (Halbwachs 1968), is being created through the dialogue of the public narratives and the narratives of Museum's curators and associates who are creating the exhibition(s)?

The context in which the Museum today operates is multifaceted. Since the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the 1990s, Yugoslavia was either ignored in Serbia's public discourse or represented as the worst period in its history – in what Boris Buden calls and understands as the "post-communist discourse" (Buden 2012). Revisionist state narratives in Serbia during the rule of Slobodan Milošević at first claimed their pro-Yugoslav orientation (Rupnik 2004). Since 2000, they have, however, strongly distanced themselves from the socialist past. Erasing Yugoslav identity became a condition for the creation of (new) national identities and a way of legitimizing the wars of the nineties and

-
1. Multiperspectivity is here understood as a concept in historiography meaning incorporation of different sources that reflect different views on a historical event; a multiplicity of historical narratives.
 2. Quotations and references to the work of the Museum of History of Yugoslavia, if not otherwise noted in the text, have been used from the Museum's official website: www.mij.rs. Where references did not exist in English, they have been translated by the paper's author.

the dissolution of the country (Levi 2009). Any positive public discourses relating to the ex-socialist state of Yugoslavia were dubbed "nostalgic", and thus neutralized by being cast as banal or purely sentimental. As Dominic Boyer explains: "accusations and acceptations of nostalgia are never neutral" (Boyer 2010: 21). Accusations of Yugonostalgia aim at disowning political subjectivity from citizens who claim their Yugoslav identities in the post-Yugoslav context.

Nostalgia mostly manifests itself in private spaces, although it can be expressed in public spaces too. The Museum of Yugoslav History is one such public space: a space that is often criticized or praised for its representations of counter-memory (Mink 2007), as understood through the concept of reflective nostalgia (Boym 2001). Reflective nostalgia, Boym asserts, is "concerned with historical and individual time" and "individual and cultural memory" (Boym 2001: 49), while representing intimate spaces through cultural artifacts.

The article looks at the Museum's discourse through the eyes of "new art history in context-specific and socio-historical approaches" (Vogel 2013) identifying the institutional position of the Museum, its enunciative realities, and its discursive practices (Foucault 1984). The Museum's activities could be classified as "research-based exhibition(s) that revolve primarily around the production of discourse" (Bourriaud 2002: 18 in Vogel 2013). As Grek notes: "museum displays form a particularly interesting discursive genre, since, especially in most contemporary museums, they combine the visual (artifacts/ artworks) and the textual (text panels/video shows/ guides)" (Grek 2005: 219).

In the case of this exhibition, there have not been any specific analyses and scientific articles on this particular exhibition, and the discussions on the post-Yugoslav practices of the Museum mainly stay in the field of mass media. Or, they are only starting to interest the wider circles of researchers (i.e. Srđan Radović from the Institute of Ethnography of the Serbian Academy of Sciences and Arts has announced research on the topic at a conference in Pula in October 2015).

As a political scientist, the author's main approach remains within the field of (collective) memory theory and political sociology, while incorporating critical discourse analysis and using elements of multimodal analysis and staying highly interpretative. As Michael Meyer confirms, critical discourse analysis "must not be understood as a single method but rather as an approach, which constitutes itself at different levels" (Wodak and Meyer 2001: 14). As the analysis was conducted after the exhibition took place, it is based solely on the following materials: the Museum website, exhibition web pages, and the electronic version of the exhibition catalog. The exhibition catalog can be found in both printed and electronic versions – the electronic version is enhanced with the evaluation of the exhibition, which was not included in the printed one.³ The electronic version of the catalog can be found on the Museum's website, under the section "Meet MYH." However, it is in a special section of the page "Work on the new permanent exhibition of the MYH," which is only in Serbian. This way, the catalog is not easily accessible to the visitors of the Museum's

3. Information obtained from Tatomir Toroman, Head of the Department for Documentation and Digitalization.

website and certainly not to the non-Serbian speaking visitors. The reach of the catalog, nevertheless, remains high – 502 copies in Serbian were sold along with 754 copies in English.⁴ The exhibition itself had 12,427 visitors.⁵ How is the Museum participating in the production of a post Yugoslav discourse in Serbia?

2 Museum Discursivity

As art museums create artistic discourses, we can say that historical museums create historical discourses (Fraser 2005). Or at least they participate in their creation. Exhibitions represent multimodal texts. They do so through a display of objects, images, and texts within which both the verbal and the visual play an important role (Kress and van Leeuwen 2006). Although the Museum has kept its hegemonic position (Gramsci 1971), it has become a place of dialogue where conflicting narratives meet. The Museum's hegemonic position emanates from its institutional position as a cultural institution of the state, created and led by the state and its political and intellectual elite. Looking at discourses on Yugoslavia in the context of cultural hegemony, we can say that the Museum creates history through official memory narratives, while it is citizens who create (emancipatory) nostalgia (Velikonja 2010; Petrović 2012) through counter-memory narratives. Museum discourses form a dialogue with nostalgic sentiments and create a relationship with revisionist public narratives.

As Foucault explains, official historical discourses are understood as truth:

Each society has its regime of truth, its general politics of truth: that is, the types of discourse which it accepts and makes function as true; the mechanisms and instances which enable one to distinguish true and false statements, the means by which each is sanctioned; the techniques and procedures accorded value in the acquisition of truth; the status of those who are charged with saying what counts as true. (Foucault 1984:131)

In post-Yugoslav Serbia, in the eyes of the public, the Museum of Yugoslav History is the bearer of truth regarding Yugoslavia. Public discourse considers that the narratives created by historians and curators stand as an objective vision of a common past.

Taking into account the limitations of length of a journal article, I have tried to preserve the accuracy of discourse analysis by contextualizing it and keeping my interpretation within memory theory. The article uses critical discourse analysis (CDA) borrowed from Norman Fairclough's understanding of CDA as a "normative and explanatory critique" (Fairclough 2012: 4) contributing to critical social analysis. Fairclough understands CDA as a trans-disciplinary critical social analysis (Fairclough 2012: 2). We also use a multimodal analysis founded on Kress and van Leeuwen's theoretical positions, within the theoretical framework of social semiotics (Kress and van Leeuwen 2006: 6), through analyzing the

4. Information obtained from Mirjana Slavković, curator and coordinator for international cooperation and projects.

5. Information obtained from Mirjana Slavković, curator and coordinator for international cooperation and projects.

photographs represented on the Museum's website, exhibition's web pages and in the catalog. Fairclough suggests that discourse analysis "is concerned with various 'semiotic modalities' of which language is only one (visual images and body language)" (Fairclough 2012: 3).

In this article, given the multimodality of an exhibition, the term 'discourse' is understood as "semiotic ways of construing aspects of the world (physical, social or mental) which can generally be identified with different positions or perspectives of different groups of social actors" (Fairclough 2012: 4). The level of discourse is an intermediate level, a mediating level between the text per se and its social context (Fairclough 2004: 37). The social context here is explained through the concepts of collective memory of Maurice Halbwachs (1968) and concepts of nostalgia and Yugonostalgia.

From Kress and Van Leeuwen's visual grammar, we can see that images are made up of elements that can be decomposed when we analyze their meaning. Concepts such as power, interaction, detachment, involvement, and so on are not meanings hidden in images. Rather, they are carriers of potential meaning, that is, they carry possible meanings which are then activated by the producers and viewers of images (Jewitt and Oyama 2001 in Liu 2013: 1260). As much as historical texts claim their objectivity, images and objects allow viewers to connect their individual memories with collective memory narratives and through this interaction, museums are producing dialogue spaces where the past is being renegotiated. Maurice Halbwachs claims that it is impossible to have a strictly individual memory (Halbwachs 1968). That way, the ritual of visiting a museum and/or an exhibition plays a significant role in our shaping of nostalgia as a productive and analytical category (Petrović 2012).

It is important to keep in mind that as much as an exhibition claims to represent "one of the ways in which the story can be told", the analysis presented here is equally just one of the ways in which the represented story can be read.

3 The Museum as an Interactive Participant in Discursive Production

Looking at discursive practices, there are two types of participants: interactive and represented (Kress and van Leeuwen 2006: 48). Thus the Museum can be understood as an interactive participant, producing the discourse but within "the context of social institutions which, to different degrees and in different ways, regulate what may be 'said' with images, how it should be said, and how it should be interpreted" (Kress and van Leeuwen 2006: 114). Reality becomes defined by a social group and in this case it is through the institutional position of the Museum.

Looking into the history and the development of the Museum of Yugoslav History, as presented on the Museum website's "History" page, we learn that the Museum was founded in 1996 by a decree of the Government of the Federal Republic of Yugoslavia (already consisting of only Serbia and Montenegro). The decree states that the Museum would inherit the property of the abolished Josip Broz Tito Memorial Center, as well as the property of the Museum of the Peoples' Revolution of Yugoslavia. The latter included the

Old Museum, the House of Flowers, the May 25th Museum, and the historico-documentary and artistic materials of the Museum of Peoples' Revolution and the Memorial Center. Thus the Museum was to gather under one roof a number of different institutions and their archives. In 2003, the Museum became a national cultural institution – a Serbian one. In essence, the Museum was following the fate of Yugoslavia itself: it became both the guardian of the once collective property of the citizens of the whole of Yugoslavia and a social institution of one of Yugoslavia's former republics.

The Museum's website is organized in four main sections: Exhibitions, Programs, Visit the Museum and Get to know the Museum. Under the heading "Space" on the Museum's website in the section Visit the Museum, we can learn more about the Museum's history. In the English version, this section can be found under the heading Visit the Museum and subsection Museum complex. It is important to notice that the Serbian and the English version of the website are not identical, thus to keep in mind we are mostly referring to the Serbian version in this article, unless stated differently.

In the webpage section Space, there are three photographs (one of which is presented below), showing the three main buildings of the Museum's complex. All the photographs show the spaces without any people, emphasizing the monumentality of the spaces. Further on, we can perceive that the absence of the Yugoslav period in the "History" section of Museum's website means a discontinuity of the social institution and its discourse production.

Photo 1: *The entrance to the Museum of Yugoslav History, Belgrade* (source: www.mij.rs)

The origins of the Museum of Yugoslav History are found in a number of separate institutions created during the times of socialist Yugoslavia. The Museum was built as a gift of the City of Belgrade to Tito for his 70th birthday and opened in 1962. In 1982, it was named the Josip Broz Tito Memorial Center. Looking at the main building, as represented from the bottom camera angle on the photograph above, we can see how the work of architect Mika Janković was appropriately aiming at creating a space of respect and monumentality of the building to which a visitor has to arrive climbing up the path and the stairs and looking up to the Partisan heroes depicted above the entrance.

Until 1996, its main role was to commemorate Tito's life and work. The House of Flowers was built in 1975, as a winter garden, and in 1980 it became Tito's mausoleum. The remaining building, called The Old Museum, was built in 1964/1965.

In 1997, Serbian president Slobodan Milošević usurped part of the property of the Museum and made it his private residence. During the 1999 NATO bombing of Serbia, the president's residence was considered a legitimate target and thus bombed twice and completely destroyed. The symbolic destruction of Yugoslav heritage became a physical reality.

Today, the Museum states that it represents three different socio-political systems that existed under the name of "Yugoslavia" between 1918 and 2003: a monarchy, a socialist single-party state, and a federal multi-party republic. Through such existential assumptions (Fairclough 2004: 55), the Museum is imposing the continuity of the Yugoslav state, deciding to make the categorization by name and not by content. At the same time, the Museum is attempting to distance itself from its initial purpose of presenting the history of socialist Yugoslavia and from the fact that the institution itself emanates from socialist Yugoslav heritage.

Briefly looking at the exhibitions that the Museum organized over the last years (2011-2015), we can see that a great variety of exhibitions took place, either visiting (exhibitions created at other institutions) or created by the Museum. I have categorized them⁶ by the following topics:

- *Childhood and youth* ("Fiery Greetings" (2015) – "a new rethinking of socialist Yugoslavia – its structure, character and heritage – through research of a representative picture of childhood"; "The Last Young Yugoslavs" (2011/2012) – youth culture in the period between 1977 and 1984 representing post-punk subculture, fanzines, the underground comic-book scene, alternative video, performance and photo art; etc.)
- *Art and culture* (mainly through the Tito personality cult: "The Grand Illusion" (2014) – "an exhibition of Tito as a spectator, but also as an actor, a shadow director and most powerful producer"; "Creating the Myth of Tito" (2014) – "tendencies in Yugoslav art, also as a reflection of the regime's ideology"; etc.)
- *Fashion* ("The golden album" (2011) – "fashion photos of the presidential couple of Yugoslavia 1952-1968"; "Drugarica à la mode (2011) an exhibition in cooperation with the Museum of Contemporary Art in Zagreb on fashion developments between 1945 and 1960; etc.)

6. Certainly, we have herein categorized only the majority and not the all of the Museum's exhibitions.

- *Everyday life* ("They never had it better?" (2014/2015) - "about modernization and everyday life in socialist Yugoslavia, which represents the phenomenon of everyday life, free time and leisure in Yugoslavia," and "looks for answers to the following questions: did Yugoslavs find prosperity; how, when and why did they lose it; what was the education system; what was social and cultural life like; in which segments of life can we identify modernization"; "Technology to the people" (2012) - "scenes of modernization of socialist Yugoslavia from 1955-1975"; etc.)

The choice of themes shows the extent to which the Museum has sought to distance itself from any "political" topics. The transversal theme of the personality cult (of Tito) does occur, on a majority of occasions; however, the only other example of looking into a more "political" theme can be found in the exhibition "Non-Aligned - from Belgrade to Belgrade" (2011) organized on the occasion of the fiftieth anniversary of the first Non-Aligned Summit held in Belgrade. The lack of problematization of a number of topics relating to ex-Yugoslav political history shows that the Museum deals cautiously with issues that have been the object of historical revisionism by the state. At the same time, it is important that we note that the Museum's complementary program - the public debates, presentations, visiting programs etc. - does seem to be more open to "controversial" topics. These events have tackled questions relating to (post-) Yugoslav citizenship, the economic policies of socialist Yugoslavia, etc. Regarding the exhibition we are analyzing, a number of critical discussions already took place during the public debates organized by the Museum, which accompanied the exhibition's program. This was also the case with the results of questionnaires and focus groups that were conducted as part of the evaluation of the exhibition that can be found in the electronic version of the catalog that we have analyzed. These initiatives show the Museum's openness towards further discussion on the public narratives on Yugoslavia. The most prominent dialogue space was opened through the additional program of the Museum, led by the curator Tatomir Toroman, called "Talks about Yugoslavia: Introduction to (post-) Yugoslav Studies". Nevertheless, in this article I remain focused on the catalog of the exhibition and its web pages.

The Museum, here understood as an intervening active subject (Wodak and Meyer 2001: 36), is conducting discursive and non-discursive practices, which knowledge feeds into hegemonic cultural discourses (Gramsci 1971). Discourses exercise power through a transfer of knowledge "on which the collective and individual consciousness feeds" (Wodak and Meyer 2001: 38). In other words, through its selection of topics, the Museum participates in the process of hegemonic collective memory creation in post-Yugoslav nations. So how has this been reinforced through the exhibition *"Yugoslavia: From the Beginning to the End?"*

4 Yugoslavia: From the Beginning to the End

In 2009, the Museum started its work on the "New Old Museum," a project which aimed to produce a permanent exhibition on the history of Yugoslavia. The project gathered historians, museologists, art historians, a sociologist, and communications experts.⁷ The Museum's website states that the project was initiated out of the need for a "critical rethinking of a common past and for awareness raising about the positive and the negative common heritage and its influence on contemporary identities of new states and communities" and "new reading of this historical period" – the historical period referred to being 1918 to 1991. The project team adopted the concept for the exhibition and created a new regional team for its implementation: Jovo Bakić, sociologist, University of Belgrade; Srđan Cvetković, Institute for Contemporary History in Belgrade; Ivana Dobrivojević, Institute for Contemporary History in Belgrade; Hrvoje Klasić, historian, University of Zagreb; Vladimir Petrović, Institute for Contemporary History in Belgrade; and Ana Panić, curator, Museum of Yugoslav History in Belgrade. The team also assured that the exhibition preparation team had independent reviewers: Tvrtko Jakovina, historian, University of Zagreb; Husnija Kamberović, director, Institute for history of the University of Sarajevo; Oto Luthar, director of ZRC SAZU in Slovenia; and Predrag J. Marković, Institute for Contemporary History in Belgrade. Besides the critique of an overrepresentation of the historians in the project and exhibition teams, we should also note the low gender balance – out of total of 16 persons involved in the project and the exhibition, only 3 are women.

Our analysis focuses on the exhibition's catalog. The electronic version analyzed is 74 pages long. It comprises 11 sections. Besides the general sections on the project and the exhibition itself, and authors' biographies, the catalog identifies the following five sections: Yugoslavia – ID; Peoples of Yugoslavia; Two sides of the regime; Yugoslavia in the world – the world in Yugoslavia; and Economy and Society. A selection of photographs of artifacts is added at the end, along with a conclusion and evaluation section. The catalog consists of photographs and the text exhibited. It is only the conclusion and the evaluation sections that, we believe, were specifically written for the catalog, yet this is not obvious from the catalog itself.

The catalogue opens with the following words:

Throughout most of the 20th century, on the Balkan peninsula, there was a country inspired by the desire to form a union of South Slavs. Yugoslavia, which was formed and disappeared several times, changed its name, borders, political and social systems, was marked by an exceptional diversity of ethnic groups, religions, cultures and customs existing in a comparatively small geographical area. Praised and disputed, built and undermined, it vanished from the geographical and political map

7. Hrvoje Klasić, historian, University of Zagreb; Saša Madacki, director of the Centre for human rights, University of Sarajevo; Predrag J. Marković, Institut for contemporary history in Belgrade; Marko Popović, director and cofounder of the Centre for visual history at the Faculty for media and communication in Belgrade; Robert Ruckel, director and founder of the DDR Museum in Berlin and Katarina Živanović, director of the Museum of Yugoslav History (at the time of the start of the project).

of the world in the late 20th century, but its legacy still exerts a strong influence on the lives of people in the region. (Bakić et al. 2012: 3)

The exhibition represents Yugoslavia as a continuous entity, from its monarchist to its socialist state organization. This continuity in its representation undermines the specific experiences of its different political systems – the monarchist and the socialist one. Calling Yugoslavia “one of the most interesting and most controversial state experiments in the 20th century” (Bakić et al. 2012: 4) questions the statehood and legitimacy of the existence of a political entity called Yugoslavia. If we consider an experiment to be an action without a certain outcome, as the Oxford English Dictionary defines it, then the “Yugoslav idea” becomes imbued with a sense of ambiguity.

As all texts, this catalog is also “a site of struggle that shows traces of differing discourses and ideologies contending and struggling for dominance” (Wodak and Meyer 2001: 10). As their positions and ideological viewpoints were most certainly multiple, the authors distanced themselves from the beginning, claiming multiperspectivity and objectivity. In their words, “our ambition...was not encyclopedic” and “the idea is not to show a timeline of crucial events, but to cover all the important phenomena that left their mark on the countries and the societies in the land known, for more than 70 years, as Yugoslavia” (Bakić et al. 2012: 4). The salience of certain, mostly negative, political phenomena shows the discursive orientation of the authors. At the same time, the absence of certain seminal historical events like the Second World War reiterates the ideological positioning of the text. The authors describe the public discourse with the statement that “many wars and battles are still going on in some heads and Yugoslavism in the public space usually comes down to Yugonostalgia” (Bakić et al. 2012: 4). The metaphor “in some heads” indicates the demeaning relationship towards certain personal discourses (and/or memories) and suggests that Yugonostalgia as the only form of Yugoslavism left. Here we can see how the discourse analysis of the exhibition must be understood also through memory theory and by understanding the concepts of collective memory creation and the subversive potential of nostalgia (Velikonja, 2010; Petrović, 2012).

In the catalog, the authors also explain the visual concept of the exhibition introducing it through “exhibition boards as defining elements of a new deconstructed space” (Bakić et al. 2012: 59) as shown in the photographs in the catalog (Bakić et al. 2012: 5-6). The authors thus repeat their position that Yugoslavia was an experiment “which is still insufficiently known and insufficiently clear both to those who created it and to those who lived it” (Bakić et al. 2012: 59). The triangles of the exhibition boards are supposed to “suggest puzzle pieces, mosaic, or different aspects of this complex topic which is only reluctantly addressed” (Bakić et al. 2012: 59). On page 7, carrying the caption “Yugoslavia – ID”, we can see an illustration of a small man standing in front of a big and complex geometrical shape, which, we suppose, represents Yugoslavia. The visual component of a text is connected to the verbal one but not dependent on it (Kress and van Leeuwen 2006: 18). Through depicting the topic of Yugoslavia as a challenging puzzle, the exhibition (and the Museum itself) claims its hegemonic position of enlightening the visitors’ memories.

Photo 2: *The exhibition* (source: www.mij.rs)

Exhibitions are a means of mediated communication (Fairclough 2004: 77) and their format combines different semiotic modalities. Equally, catalogs combine text and images. Together, the exhibition and the accompanying catalog create a narrative. Narrative is here understood as a story presented in a certain manner (Bal 1997 in Fairclough 2004: 83) with a 'referential intention', which means that it is open to questions of truth (Fairclough 2004: 85). As mentioned earlier, historical exhibitions aim to create truthful narratives. The exhibition uses mythpoesis (legitimation through narrative) and rationalization (cognitive validity) (Van Leeuwen and Wodak 1999 in Fairclough 2004: 98) as legitimation strategies. Rationalization is achieved through the institutional position of the Museum and thus the exhibition's team. The objectivity and the scientific positioning of the institution and its team create official memory narratives through legitimate discourses of professionalized collective memory creation – what Georges Mink would call "activist historians" (Mink 2007).

Using Fairclough's methodology, we can thus say that the negative characteristics of both Yugoslavias appear prominently, whereas its positive characteristics and particularly those of socialist Yugoslavia, only appear as background features. The text of the exhibition itself, as seen in the catalog also, is trying to overcome differences and create a consensus (Fairclough 2004) between different public discourses, dialoguing collective and individual memory – of both the authors involved, but also between the Museum as a social institution and its visitors.

In our attempt to demystify the exhibition's narrative by identifying the presence, as well as the absence, of elements, I have decided not to strictly follow the structure of the sections in the catalog but rather identify and group major topics. I have identified following

themes: the impossibility of Yugoslavia; centuries-old hatred; terror state; and unsuccessful modernization processes. In the sections to follow, I will try to analyze how the exhibition attempts to create "the legitimate definition of reality" (Bourdieu 1989) gathered around these themes.

4.1 The Impossibility of Yugoslavia

The topics selected for the exhibition, and presented as sections in the catalog, claim to show "the permanent existence of destabilizing elements" (Bakić et al. 2012: 4) in what is later described as Yugoslavia's "burdened" history (Bakić et al. 2012: 13). Throughout the catalog, the grammatical mood of the text remains declarative (Fairclough 2004). The use of terms such as "destabilizing", "burdened", and "crisis" in describing Yugoslavia patently shows the authors' focus on a continuous set of obstacles and builds a discourse that indicates their belief that Yugoslavia was not only an experiment but a bad experiment.

The development of Yugoslavism⁸ and the idea of the unification of South Slav nations, or tribes as the authors call them giving us a connotation of backwardness of the Balkans (Todorova 2006), is represented as a twofold generalized movement – Croatian and Serbian (Bakić et al. 2012: 8). In the catalog, this is followed by a number of photographs and short biographies of (only) men who were in different ways considered to be pro-Yugoslav. All of them are of either Serbian or Croatian origin. All the photographs included show the seriousness of the subjects. They give a close up of the subjects and thus involve the viewer by creating an intimate relationship (Kress and van Leeuwen 2006).

Even though the themes are not presented chronologically in the text, in this section we do not see any references to the Yugoslavisms developed later in history, notably during the socialist times. As Fairclough indicates and we can note on this example of selective choice of the Yugoslavism tendencies represented, such text arrangements direct us to the significant absences in the text (Fairclough 2004) – which in this case would be the development of Yugoslavism in socialist times.

Authors further state: "The idea of Yugoslavism was, in the political sense... a cry of desperation" (Bakić et al. 2012: 10). The metaphor "a cry of desperation" seems to indicate a belief that Yugoslavism was a political tool without any deeper idealistic, emancipatory, or visionary meaning – which negates contemporary neostalgic Yugoslavism (Velikonja 2010) of its ideological significance in today's political sphere. This continues with the following statement: "Political weakness directed the ethnically close South Slavic ethnic communities to cooperate" (Bakić et al. 2012: 10).

The authors' discourse on the proximity and/or distance of the South Slav nations (or tribes) further dubs the processes of Yugoslav nation building as "propaganda about cultural closeness" (Bakić et al. 2012: 10). Since "living together in a new state was a big challenge for everyone" (Bakić et al. 2012: 21), this propaganda is explained as the "wrong means" used by political elites in an attempt to bring South Slavs closer. From this point of view, all Yugoslavisms were thus the same: the one of King Alexander Karadjordjević

8. A political and ideological movement from 19th century propagating the idea of cultural and state unification of South Slavs.

and the idea of "brotherhood and unity" of Yugoslav communists (Bakić et al. 2012: 21). Even though the exhibition and the catalog have one section dedicated to political assassinations (Bakić et al. 2012: 15), we can notice a significant absence (Fairclough 2004) of the assassination of the Archduke Franz Ferdinand carried out by Gavrilo Princip and the "Young Bosnia" movement. Thus not all dissident, critical or socialist Yugoslav ideas and ideologies were represented in this section and the authors' position is colliding with the official discourses that deny the political subjectivity to the present nostalgic subjects (Velikonja 2010; Petrović 2012).

4.2 Centuries-Old Hatred

Analyzing the authors' explanations of the social events as part of the history of Yugoslavia, for example the dissolution of the second Yugoslavia, we can see that authors used additions, understood as explanations and causes for evaluating and representing events (Fairclough 2004: 139), to implicate that ethnic differences were the key factor for the dissolution of Yugoslavia. The statements in the catalog are made as categorical and epistemic modalities (Fairclough 2004: 167) coinciding with the existing political mythology in ex-Yugoslav countries. Fairclough explains how modalities uncover authors' commitments to truth (Fairclough 2004: 168) and thus in this case, remaining in the field of assertion and denial by making categorical statements. Epistemic modalities are assertive statements emanating in this case from the scientific background of the authors and the institutional position of the Museum. In the chapter "The Peoples of Yugoslavia", the authors repeat that, "the problem that burdened the South Slav state throughout its existence was the ethnic issue" (Bakić et al. 2012: 18). Ethnic communities are represented as generic, impersonal, and passive social actors (Fairclough 2004). The dissolution of Yugoslavia is (at least partially) explained through these evaluations that appear as statements (Fairclough 2004): [communities in different regions of Yugoslavia] "never surpassed differences in their economic, cultural, and political level of development" (Bakić et al. 2012: 20).

A political myth explains the falsification of historical facts, being an "imaginary construct, distorted or biased, an unreliable, controversial explanation of reality" (Girardet 2000: 13). Still, as Girardet tells us, it serves the purpose of explaining and understanding the present, as a tool which "edits a confusing aggregate of facts and events" (Girardet 2000: 13). Political elites, by creating political myths of the strong ethno nationalist divides among (ex) Yugoslav people, justified the violent wars of the nineties. This is the point where we find that the discourse of the exhibition catalog and that of political elites meet.

The discourse of the exhibition's catalog on the Second World War maintains a declarative grammatical mood, with which it confirms interethnic difficulties. It claims that the Second World War "had features of an interethnic and ideological war of all against all and of extreme cruelty" (Bakić et al. 2012: 7). The Chetnik and Ustashi movements are called "movements of national provenance" (Bakić et al. 2012: 14) without any further elaboration of their collaborationist nature. The decision of the monarchist government at the time to adopt a pact with Nazi Germany is explained as follows: "Like other countries in the region, Yugoslavia tried to adapt to this change (the rise of Nazi Germany and

fascist Italy) by becoming closer to Germany." With the use of the generalization "other countries in the region," collaboration is represented as a mere political trend. Here we can see how the catalog's discourse aligns with the official narratives and collective memory discourses, both of which are revisionist – a number of judicial processes regarding rehabilitation of the actors of the collaborationist regime and movements have taken place in Serbia since 2000.

Throughout the catalog, the authors remain mostly focused on Croatian and Serbian ethnic communities. In contrast, Yugoslav identity is explained through the position of Muslim citizens: "A large number of Muslim inhabitants of Bosnia and Herzegovina were of Slavic descent. When required to state their national affiliation, they had to declare themselves as ethnically undecided Yugoslavs or as Croats or Serbs" (Bakić et al. 2012: 18). Here we can see two elements: first, the authors claim that Yugoslav identity is "ethnically undecided" and second, that adherence to it took place largely due to a lack of another choice. Generalizations concerning social actors continue: "Until the end of Yugoslavia, the percentage of the population that declared itself as Yugoslav remained low (5.4% at the 1981 census). One of the most common reasons were so-called mixed marriages in which spouses belonged to different ethnicities. For their children it was "easier" to declare themselves supranational." (Bakić et al. 2012: 20).

As Pavle Levi explains: "The naturalization of ethnic hatreds in the region, its apparently comprehensible or even inevitable character, represents a mechanism of ideological deception by which political and cultural elites have justified their territorial pretensions, power demands and armed conflicts" (Levi 2009: 14). The salience of elements accentuating differences between ethnic communities and the absence of other Yugoslav aspirations, as well as the result of the Yugoslav nation-building process could indicate that the authors' position corresponds to that of post-Yugoslav political elites in explaining the ethnic conflicts which took place during the dissolution of the country and thus reinforcing collective memory of "centuries-old hatreds."

4.3 Terror State

The catalog also examines political persecutions in monarchist Yugoslavia while stating that, regarding persecutions, monarchist "Yugoslavia did not differ from other countries in the region and European democracies" (Bakić et al. 2012: 24). Denying any specificity and "awarding" Yugoslavia a place among "European democracies" is an evaluative statement (Fairclough 2004) which minimizes the gravity of these actions. (Persecuted) communists are named as "extreme elements" (Bakić et al. 2012: 25) and an obstacle to the development of democracy (Bakić et al. 2012: 23), together with other extremist groups, including Ustashis. Such universalizing of "all radicals" represents part of the ideological work of the authors (Fairclough 2004: 58). Along the same lines, the authors give an evaluative statement (Fairclough 2013) saying that "...the treatment of political prisoners was satisfactory and the right to defense was respected" (Bakić et al. 2012: 24). In opposition to the evaluative statements on political persecutions during monarchist Yugoslavia, we can identify a declarative grammatical mood (Fairclough 2004: 115) when

looking at the text relating to political persecutions in socialist Yugoslavia. Firstly, we notice a salience of synonyms for political persecutions already in the titles and the subtitles: *Extermination of peoples' enemies* - Liquidation of class and political enemies - *Elimination of non-communist allies* (Bakić et al. 2012: 26), all under the title *Stalinism in Yugoslavia*. Explanatory phrases follow: "revolutionary terror" emanated from "communists' hatred and desire for revenge" (Bakić et al. 2012: 26). The authors thus explicitly use evaluations to appear as statements (Fairclough 2004). Political processes are described as "faked," "wild," "non-institutional," "mass," etc. Also, the processes of change in the economic system (Bakić et al. 2012: 28) were implemented through "mass arrests," "persecutions of tens of thousands," "implemented with a significant engagement of the secret services (UDBA), police and sometimes army, often with the brutal use of force," "unprecedented case of repression," etc.

Without documenting those declarative statements with sources and numbers, they remain highly evaluative and in line with the present trends of official public narratives of rehabilitation through legislative (2004) and judicial processes (Dražić Mihajlović 2015, Milan Nedić, currently in process). Or as Georges Mink would explain, the symbolic past is having a mobilizing effect that is influencing the partisan actors (Mink 2007).

4.4 Unsuccessful Modernization Processes

Socio-economic reality is often evoked as the key element for the sentiment of Yugo-nostalgia – citizens refer to the grand modernization and industrialization successes of socialist Yugoslavia, along with a living standard which was much higher in comparison to post-Yugoslav transition times (Velikonja 2010; Petrović 2012). The authors agree that, "Yugoslavia was transformed from a backward country with low rates of urbanization into an industrial middle-income developed economy" (Bakić et al. 2012: 37). The rest of the discourse of the catalog's text notes failures, crises, and problems. The phrases used, even when discussing positive and progressive changes, continue to refer to "controlled freedom" and "liberal façade" (Bakić et al. 2012: 28). The authors maintain a negative evaluative positioning towards the economic reality of socialist Yugoslavia and its effects through overlexicalization (Fairclough 2004) of the crisis.

The post-WWII five-year plan is called a "plan of failed investment" (Bakić et al. 2012: 39), explained by "irrational investments" which "surpassed Yugoslav needs and capabilities" (idem). The processes of modernization, industrialization, and urbanization are claimed to have only opened the "space for a permanent political and economic crisis that will result in the dissolution of the state" (Bakić et al. 2012: 40). The social benefits system is also referred to as "irrational" (Bakić et al. 2012: 42) and "Ante Marković's reform program came too late" (idem). The text continuously assesses the economic policies and effects of socialist Yugoslavia, often through the use of generalizations. Adjectives and terms used point to the authors' evaluative positions towards the system in question. The genre and style of the text become more journalistic than historiographic in parts of the text which negatively assess the social events described. In this dialoguing space where the exhibition's discourse is painting a negative image of socio-economic history

of socialist Yugoslavia, we can see the nostalgic discourses opposing in creation of the counter-memory, as a continuous battle against "the confiscation of memory" (Boym 2001: 61).

Discussing the role and the position of women in socialist Yugoslavia, significant absences (Fairclough 2004) are noted in relation to seminal events such as the existence and activities of the AFŽ (Women's Anti-fascist Front); the women's role in the anti-fascist struggle in WWII; women's suffrage in 1945; the legalization of abortion (to name just a few). Significant absences, as identified through critical discourse analysis, represent the field of forgetting in memory theory, becoming "organized forgetting" (Connerton 1989: 14). The text briefly addresses the growing introduction of women into the labor force as a statement of fact (Fairclough 2004): "women were engaged in (physically demanding jobs) but still earned less and were considered an unprofitable and expensive labor force which belongs at home" (Bakić et al. 2012: 41). Continuous depersonalization leads to the lack of identification of agents and the affected. To give an example, the above-mentioned statement leaves us with a number of questions. Were all women engaged in physically demanding jobs? Who considered that women belonged at home?

Without mentioning the widening access of women to birth control and medical attention, the authors further state: "Due to changes in the living conditions, the number of children born out of wedlock grew continuously. Social and ethical pressure, in all republics except Slovenia, meant that young mothers mostly wanted to get rid of their children" (Bakić et al. 2012: 41). "Getting rid of" is placed in quotation marks, and like in many other places in the text, is offered as a quote without providing the source or used as a colloquial expression of the authors. Once again, the statements remain ambiguous. Were the majority of young mothers "getting rid" of their children? Is this a critique of legalized abortion or were young mothers giving away their children to public social institutions and for what reasons?

5 Conclusion

Different discourses are different perspectives on the world (Fairclough 2004: 124). Yugoslav history and society remain "an unfinished text" (Laclau 1981: 176 in Wodak and Meyer 2001). The text of the catalog analyzed in this article is certainly not sufficient to give us a full overview of the exhibition itself, but provides us with enough information to understand its discourse.

In the catalog's conclusion, the curator Ana Panić calls for, among other things, the "need, today more than ever, to look into emancipatory practices, anti-fascism, and all the undeniable successes of the country such as modernization and industrialization" (Panić in Bakić et al. 2012: 61). However, this message does not come through in the rest of the exhibition catalog. As we have shown, the catalog is mostly grouped around four underlying themes: impossibility of a Yugoslav project; the continuous hatred and discord between different ethnic communities; the backwardness in the democratic development through depicting the authoritarian tendencies and emphasizing the criminal aspect of socialist Yugoslavia while minimizing the collaborationist nature of the state and its elements in the

Second World War and underlining the lack of (profound) modernization success in socialist Yugoslavia. The Museum, representing a social institution with official legitimacy, can strongly influence public discourses and participate in the creation of collective memory. While the Museum's additional programs are opening dialogue spaces, the exhibition I have analyzed seems to largely follow the official public discourses. Reinforcing the idea of Yugoslavism existing only as a past experiment and as a banal nostalgic sentiment today, "in some heads," by using an abundance of negative phenomena and other discursive strategies depicted in the article, the exhibition remains part of the official memory narratives of the Republic of Serbia. The nostalgic elements are presented to the visitors through cultural artifacts, including its list in the catalog (Bakić et al. 2012: 50-56), leaving them to the intimate memories of visitors. What an exhibition decides to remember and what it decides to forget constitutes the backbone of the institutionalized cultural memory and as such, remains a fundamental element within the official memory politics of a state.

Bibliography

- Bourdieu, Pierre (1989): Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, 7 (1): 14-25.
- Boyer, Dominic (2010): From Algos to Autonomous: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania. In M. Todorova and Z. Gille (eds.): *Postcommunist Nostalgia*: 17-28. New York: Berghahn.
- Boym, Svetlana (2001): *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Buden, Boris (2012): *Zona prelaska – O kraju postkomunizma*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Buden, Boris et al. (2013): *Uvod u prošlost*. Novi Sad: Centarzanove medije_kuda.org.
- Connerton, Paul (1989): *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairclough, Norman (2004): *Analysing discourse – Textual analysis for social research*. Taylor & Francis e-library.
- Foucault, Michel (1984): Truth and Power. In P. Rabinow (ed.): *The Foucault Reader*: 51-75. New York: Pantheon.
- Fraser, Andrea (2005): From the Critique of Institutions to an Institution of Critique. *Artforum New York*, 44 (1): 278-286.
- Gee, James Paul (1999): *An Introduction to Discourse Analysis*. London: Routledge.
- Girardet, Raoul (2000): *Politički mitovi i mitologije*. Belgrade: Biblioteka XX vek.
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. New York: International Publishers.
- Grek, Sotiria (2005): Museums and Critical Discourse Analysis: Disentangling Exhibition Narratives. Conference Proceedings: International Conference on Critical Discourse Analysis: 209-217. University of Tasmania, Australia.
- Halbwachs, Maurice (1968): *La mémoire collective*. Paris: Presses universitaires de France.
- Kress, Gunthar, and van Leeuwen, Theo (2006): *Reading Images – The Grammar of Visual Design*. Abingdon: Routledge.
- Laclau, Ernesto, and Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy – towards a radical democratic politics*. London: Versobooks.
- Leeuwen, Theo van (2005): *Introducing social semiotics*. Taylor & Francis e-library.
- Levi, Pavle (2009): *Raspad Jugoslavije na filmu*. Belgrade: Biblioteka XX vek.

- Liu, Jing (2013): Visual Images Interpretative Strategies in Multimodal Texts. *Journal of Language Teaching and Research*, 4 (6): 1259-1263.
- Mink, Georges (2007): Introduction : l'Europe et ses passés douloureux : stratégies historicisantes et usages de l'Europe. In G. Mink and L. Neumayer (eds.): *L'Europe et ses passés douloureux*: 11-36 Paris: La Découverte.
- Petrović, Tanja (2012): *Yuropa – jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Belgrade: Fabrika knjiga.
- Rupnik, Jacques (ed.) (2004): *Les Européens face à l'élargissement: perceptions, acteurs, enjeux*. Paris: Presses de Sciences Po.
- Todorov, Tzvetan (1998): *L'homme dépaycé*. Paris: Seuil.
- Todorova, Maria and Gille, Zsuzsa (eds.) (2010): *Postcommunist nostalgia*. New York: Berghahn.
- Todorova, Marija (2006): *Imaginarni Balkan*. Belgrade: Biblioteka XX vek.
- Velikonja, Mitja (2010): *Titostalgija*. Belgrade: Biblioteka XX vek.
- Wodak, Ruth, and Meyer, Michael (2001): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: SAGE publications.

Sources

- Bakić et al. (2012): *Catalogue Yugoslavia from the Beginning to the End*. Belgrade: Museum of Yugoslav History.
- Statutes of the Museum of Yugoslav History (Statut muzeja) (2012), I 01-01 number 60/1, Belgrade.

Web pages

- Buden, Boris (2014): *Kultura je najvažniji ideologem stvarnosti*. Available from: <http://www.kultur-punkt.hr/content/kultura-je-najvazniji-ideologem-stvarnosti> (Accessed 15.08.2015)
- Fairclough, Norman (2012): *Critical Discourse Analysis*. Available from: https://www.academia.edu/3791325/Critical_discourse_analysis_2012_ (Accessed 05.02.2016)
- Museum of Yugoslav History website. Available from: www.mij.rs (Accessed 08.11.2015)
- Museum of Yugoslav History website. Exhibition Yugoslavia: From the Beginning to the End. Available from: <http://www.mij.rs/upoznajte/istorija-jugoslavije/127/izlozba-jugoslavija-od-pocetka-do-kraja.html> (Accessed 05.02.2016).
- Vogel, Felix (2013): Notes on exhibition history in curatorial discourse in (New) Institution(alism), Issue 21. Available from: <http://www.on-curating.org/index.php/issue-21-reader/new-institution-alism-revisited.html#.Vj80AberTIU> (Accessed 10.09.2015).

Author's data

Milica Popović, PhD Student, Balkan Studies, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana
Knežinje Zorke 39, 11000 Belgrade, Serbia
milica.popovic@gmail.com

Nena Močnik

SEXUALITY DETAINED: THE NARRATIVES OF SEXUALITY UNDER DETENTION IN ANGELINA JOLIE'S "IN THE LAND OF BLOOD AND HONEY"

ABSTRACT

Existing scholarship has generally omitted the essential theoretical angle and interest in non-violent sex and women's sexual power and desires in times of war have largely been ignored and excluded from the dominant narrative. The following paper uses narrative analysis based on Angelina Jolie's "In the Land of Blood and Honey" as a source for debating these under-addressed positions and the rejection of her narrative among the general audiences and professional communities. By studying consensual sexuality under detention, the author wants to shatter the common consideration where sex in war equals rape and abuse and therefore aims to open an understanding of sexuality in war beyond those narratives.

KEYWORDS: *sexuality, narratives, docu-art, In the Land of Blood and Honey*

Seksualnost v priprtju: Naracije seksualnosti v priprtju skozi film Angeline Jolie "V zemlji krvi in medu"

IZVLEČEK

Obstoječa raziskovalna zanimanja in prispevki se izogibajo pomembnemu teoretskemu premisleku nenasilne seksualnosti v vojni, ženska seksualna moč in želje pa so v kontekstu dominantnega narativa običajno spregledane. Pričujoče besedilo na podlagi narativne analize filma Angeline Jolie V zemlji krvi in medu poskuša odpirati, reflektirati in razumeti tovrstne spregledane vidike ter splošno negacijo filma s strani publike in strokovne javnosti. S študijo konsenzualne seksualnosti želi avtorica prispevati k razbijanju vsesplošno sprejete tega narativa, kjer se seksualnost med vojno enači s posilstvom in zlorabo, ter predstaviti tudi druge potencialne izraznosti intimnih medosebnih odnosov.

KLJUČNE BESEDE: *seksualnost, naracije, docu-art, V zemlji krvi in medu*

1 Introduction

Substantial sociological and anthropological research on sexual violence and rapes during the war in Bosnia has focused on social constructions of gender roles with regards to ethnic/nationalistic politics (Stiglmayer 1994; Allen 1996; Jalušić 2004; Helms 2014). Very particular (if not limited) narratives of war rapes and rape survivors have been created that speak to us rather in a paraphrased Benedict Anderson's (1983) notion of *imagined communities*; despite the plentiful evidence-based research, the leading narrative of a survivor is pretty much framed by what appears to be the morally appealing picture of the silenced, vulnerable, and devastated woman.¹ At the first glance, one could easily say that the established victimhood portrayal reached its narrative peak in Angelina Jolie's 2011 *In the Land of Blood and Honey*. One of the most prominent art productions on the topic, Angelina Jolie's visual depiction was acknowledged because of its 'celebrity' notion rather than sparking some deep and augmented discussions. Attacked from different sides, it opened a series of questions, particularly referring to the "historical truth" (see: Ben-Yehuda 1995) and particularly who is in charge of telling this 'truth'. The concise overview of the existing sources (see: Zimonjić-Perić 2010; Sherweel 2011; Helms 2014) shows widespread reluctance toward Jolie's work, generally criticizing her incapability of framing the 'real' horror of crimes and simplifying the contextual complexity of historical events. As a matter of fact, it has never been precisely addressed *what concrete images and portrayals* in this movie are so harmful and insulting that it needs to be discouraged from being screened or must even be banned². Instead of accepting the written agreements about 'good' and 'bad' narratives on violent pasts, this paper commits to a narrative analysis of Jolie's movie and hence, an individualized and a personalized visualization of those pasts. Therefore, I want to look beyond this superficial criticism but remain critical while considering some very provocative and previously non-discussed angles. Irrespective of the media hype surrounding the movie's production and background that has been addressed elsewhere (see: Helms 2014), the present paper aims to understand the artist's depiction of *sexuality and sexual relationship under detention in war context* better.

The existing scholarship (see for instance: Copelon 1995; Hayden 2000; Dedić 2008; Skjelsbaek 2012) has omitted this essential theoretical angle and interest. Non-violent sex and women's sexual power and desires in times of war have been largely ignored and excluded from dominant narratives (Engle 2008: 951), easily leading us to the common consideration where sex in war equals rape and abuse. Moreover, studying women and sexuality in terms of gender and gender roles (Copelon 1995; Cocburn 1998; Slapšak 2000; Helms 2013) mostly supports reducing women to victims instead of liberating them from such essentialisms. This paradigm of avoiding positive notions on sexuality under detention could be well reasoned by the set of moral imperatives concerning *victimhood and innocence* (see Helms 2013) and how rape as an academic subject has evolved over time (Dworkin 1989; MacKinnon 1994; Hesford 1999). The identity of rape survivors is

1. More about these images in Helms (2013). This motif repeats in: Žbanić, Jasmila (2006), *Grbavica*; Braddock, James (2012), *The Soul Shattering*; and Drakulić, Slavenka (2001), *As if I am not There*.

2. See: CBS/AP 2011; Borger 2012.

shaped by moral imperatives of purity (Heru 2001; Helms 2013), innocence (Marcus 1992; Helms 2013), and total destruction (Engle 2008). The victim's narrative, too, is built up on the *ethos of compassion* (Fassin 2005): it is only those who have gone through exceptionally difficult circumstances but are not responsible for the harm they have experienced deserve the sympathy of others (Leisenring 2006: 308). This is probably one of the most theoretically-based and -asserted paradigm that can explain why the concept of consensual sexuality is being ignored in the current research on war rapes and sexual crimes during the conflict in Bosnia-Herzegovina.

The idea of the following paper, therefore, is to use Angelina Jolie's movie as the source for debating these under-addressed positions and the general rejection of her narrative. It does not presuppose any finite conclusions or arguments made solely on the movie; rather the movie and its disputing background can serve as a sparking introduction into some thoughts on sexuality under detention and moral questions related to the topic. Along with academic contribution, *docu-art* [as it could be understood in Adorno's sense of *committed art* or art addressing oppression and speaking for the oppressed (Adorno 1965)] has always been in charge of different agency spectrums and have, most importantly, brought several topics from narrow academic spaces to broader audiences. These artistic narratives eventually have contributed to the awareness and public recognition of crimes but are not necessarily educative in terms of ideological deconstructions and critical understanding of the collective past. Along with the potentials of opening alternative perceptions and understandings of certain social phenomena, *docu-art* always risks the repetition of social myths, stereotypes, and dangerous ideas.

Prior to the narrative analysis, this paper also offers a short note on understanding the narrative and narrator's role in the *docu-art genre*. The movie has been subjected to serious judgments for a supposedly misleading interpretation of historical events and an over-simplistic explanation of the political complexity of the Bosnian conflict. This makes the clarification of the narratives' role in the arts and the power of narrator's voice highly important, if not obligatory. Even though Jolie has never distanced herself from the assumed attempt to create a 'true history' portrayal, I propose reading the movie as a fact-fiction and thus bearing in mind all limitations that using this media brings with it.

2 Notes on the narrative in *docu-art*

Jasmina Husanović (2009), a Bosnian feminist scholar, suggests that art, with a particular reference to Jasmina Žbanić – who was the first to portray rape in war related trauma in *Grbavica* (2006) – is the only path that allows Bosnian women to recover from their traumatic past. According to her, Žbanić's movie represents a "collective endeavor that renders art into a transformative model of communication and engages the subject in dialogue and reflection on the traumatic contents of Bosnian realities" (Husanović 2009: 106-9). She believes that women's art empowers female victims, giving them a voice and forming a visible community. "This community," stated Husanović (2009: 109), develops a "new symbolic framework for the negotiation between silence and speech that reduces marginalization at the hands of the metanarrative". In contrast to the mostly positive wel-

coming of Žbanić's interest in committed arts³, Angelina Jolie, also a *woman artist*, but with a Western and contextually radically different background, was mostly accompanied by objections and pompous responses all the way from academics' narratives "Rejecting Angelina" (Helms 2014), to gossiping media titles such as "Angelina banned from Bosnia" (Sunday Express 2010). The academic and public response that followed those two wartime rape related portrayals in both movies has proven that the narratives are not only about *how*, but also about *who*: "it is a matter of cultural power in the most mundane, materialistic sense: who controls the means of symbolic production?" (Alexander 2002: 202). Ongoing disputes on *who* is in position to tell the *truth* about rapes, and the ownership of testimonies, have been continuously present, since the movie was released. As Peter Beaumont (2010) reported after his interview with *Women Victims of War Association*, its leader Bakira Hašević claims how they considered making a movie on their own in order to tell the "real stories", because there is "no way anyone can turn the trauma of Bosniak women into a film." (Hašević in Beaumont, *ibid*).

All these aspects are crucial in the narrative analysis that presents the leading methodological tool in this study. Its approach is closer to social constructivism than positivism, as it observes different narratives beyond the 'true' or 'untrue' facts about the world (Riessman 1993; Polkinghorne 1995). According to the theories of narratives (Bal 1985; Kincheloe 1997; Crossley 2000; Nash 2004; Holley and Colyar 2009), people produce accounts of themselves that are 'storied' (i.e. that are in the form of stories/narratives). However, not only are the *stories* of people, so are the *interpretations* of those stories social products; by analyzing them, therefore, we strive to understand the context of specific social, historical and cultural locations but as well as the narrators and their backgrounds. As constructivism has implied, nothing represents a 'neutral' perspective, and even what appears to us as objective reality is merely what we construct on the basis of what we know and are accustomed to see (for more see: Leshan and Margenau 1982; Bohm and Peat 1987). What we analyze through narratives here is no longer 'what are the facts', rather how do the facts describe our social reality "in order to validate one way of explaining them over another" (Kincheloe 1997: 70). In this way, we can understand narratives as both, as a relationship and a process. They are not isolated author's ideas that have been brought to the passive audiences, but rather embodied through the relationship between the author, the text, and the audiences (Potter 1996). If not the author, it is the audience that brings particular cultural knowledge to their understanding of the production, and it is the audience who raises and internalizes the expectations (Boler 1997: 211).

For the purpose of this study, the narratives in 'In the Land of Blood and Honey' are analyzed in the frame of the *docu-art* or *fact-fiction*. By both terms, I want to refer to the artists that narrate their completely fictional and fully-personalized stories on the basis of particular fragments of historical/past events. The concept of *docu-art* embraces Hall's

3. Adorno wrote his 'Note on Commitment' as a response to Sartre's debate and artist's role in social engagement (see: Sartre 1948). He sees differences between art that is committed and art he considers to be autonomous. Overtly apolitical work, hence with no artists' commitment to address the audience, are by his argument aesthetically better (for more see: Adorno 1977).

definition of intentional representation, where "it is the speaker," claims Hall (1997: 25), "the author who *imposes* (emphasis added) his or her unique meaning on the world through language. Words mean what the author intends they should mean." Because of its reference to the 'real stories', *docu-art* is often subjected to the critics, in terms of reinforcing social myths and stereotypes. According to James Snead "although films are not necessarily myths (...) certain films have managed to remain repeatedly compelling and thus to assume a permanent, quasi-mythic status in a society's consciousness" (Snead 1991: 53). In fact, it is particularly vulnerable in drawing a line between the fiction and the free artistic expression, namely, the power of author's voice contributing in re- or deconstruction of existing social myths.

Having this in mind, we want to proceed with the narrative analysis of the movie by the following question: Can the *docu-art narrative* offered by Angelina Jolie open up a space for discussing different layers of sexuality under detention rather reinforcing the myth of women rape victims only? With this question I want to encourage the paradigmatic move from the focus on the historical fragments depicted in the movie toward alternative understanding of sexuality under war circumstances. This would help unpacking the hegemonic discourse that tends to maintain the narrative of "women's experience of war" (Sorensen 1998: ix), that includes testimonies on war rape, violence against women, mass mobilizations of women, and has been sufficiently covered by scholars from different disciplines in the past years (see: Brownmiller 1994; Andrić-Ružičić 2003; Engle 2005; Hromadžić 2007; Husanović 2009).

3 Sexualities detained: narrative analysis of sexuality under detention in 'In the land of blood and honey'

Aside from the misleading accusations of the plot (discussed in the media even before the movie was released!⁴), careful watching of the movie and the development of the romantic involvement between Ajla and Danijel suggests way more complex idea than relationship between (unknown) rapist and his victim.

The story begins with Ajla and Danijel, meeting on an incredibly romantic date (we are not informed whether this is a first date, or they have known each other for a long time). While they dance, Ajla's head resting on his chest, the bomb hits the dance floor, killing and injuring many; this sudden cut announces the beginning of the war. Four months later, Ajla is captured by the soldiers, loaded on a bus and together with other women transported into a detainee camp. Subjected to night-time visits from the soldiers, women are repeatedly abused, tortured and raped.

4. Before the release, Jolie obtained eight sentence synopses to Independent. Rape is not mentioned at all. It reads: "The young characters Lejla and Danijel are separated by the war, and meet again later, under changed circumstances. Danijel is a prison camp commander and Lejla an inmate. Danijel tries to find the best solution that would be acceptable for all. The question is if such a solution exists at all" (in Perić Zimonjić 2010).

Ajla, however, is saved from the brutalization in the camp by Danijel, who throughout the movie protects her as his property.⁵ From here onwards, we can understand Danijel and Ajla's relationship in terms of their mutual captivity and shock, still not being clear about their new roles and new context of their relationship. This uncertainty of their roles is once expressed by Ajla, asking Danijel: "Am I your prisoner" and his response: "You are a prisoner only if you don't want to be here." This is, despite their very complicated love, a very strange and odd answer, since it is more than obvious that Ajla is a detainee in a war camp and her presence there is not even close to be called as 'voluntary'. He protects her, but she still is a detainee, and he is a guard. After being humiliated in the camp canteen, Ajla hurries to Danijel's embrace, seeking his support, shield and empathy (Fig. 1). The scene is followed by a long sequence of tender and consensual love-making, clearly communicating that it is not about rape or a violent act by Danijel, but a romantic moment for both. The scene communicates a safe space after escaping the threat from other soldiers: so even if both characters engaged in obviously consensual sex, rather the reading could suggest the need for the protection, safety and trust than sexual desire and passion only.

Figure 1 & 2: *After humiliation in the camp canteen Ajla hurries to embrace Danijel (left); the scene is followed by a long sequence of tender, consensual love-making (Jolie 2011)*

At the end of the scene Danijel urges Ajla to escape through the window in the bathroom, warning her that the war situation is getting worse. We are informed that he in fact tries to protect and save her, but as he states, it is not all in his hands. Danijel eventually keeps the promise and exchanges the guard next to the bathroom window, but for unknown reasons, Ajla does not take advantage of this and stays in the camp. Later, he is assigned elsewhere, and once again encourages Ajla to escape as soon as possible, since without his protection things will get worse for her. She attempts to escape, but she is caught and brutally beaten up and then sent back to the camp.

Scene after scene, Danijel gets more aggressive and his personality is split – between loyalty and tender feelings for Ajla's love and her trust, to the ultimate role model and authority of his ultra-nationalistic father. In this perspective, we can see their relationship

5. For the discussion on women as possession or symbolic property and how these ideas play the role in the war, see more: Brownmiller 1994, Copelon 1995, Allen 1996

changing from voluntarily and mutual to *The Night Porter*⁶-like sadistic and hegemonic male dominance from Danijel, playing with his power over Ajla. Eventually, we can see the shift from their mutual exchange of love becoming more one-sided, full of fear for Ajla and aggressively-manifested by Danijel, trapped in their complex context. Ajla in fact, is raped by one of Danijel's soldiers as an order commanded by his father, who later puts pressure on Danijel to get rid of her: "Your mother would turn in the grave if she knew what you are doing. You think screwing this Muslim whore is the right thing to do? (...) Danijel, son, get rid of her. She is not for you. Trust me. This blood among us is devastating" (Jolie 2012). This statement implicates another layer of the war, the straight division between ethnic and religious identities that started to play the visible role not earlier than in 90s with the start of the war. Here we can find another level of academic resistance toward the investigation of the consensual sex and love under detention; the only distinction is not only in the power relationship, ie. camp guard/perpetrator versus detainee/victims. More important, rejecting love and consensual sex under detention rejects also any possibilities of mixing the members of different ethnic/religious groups.⁷ Moreover, in camps perpetrators usually were of one, and victims of another ethnic/religious group affiliation.

After Danijel's encountering his father, we can witness the violent, one-sided sexual intercourse between the main protagonists. Danijel enters Ajla's room and pushes her toward the bed, where he ties her up violently, Ajla resisting with her whole body. In a short dialogue, Ajla's fear of Danijel is clearly expressed on her face and with her sudden kiss. When Danijel responds, kissing her passionately and devotedly, it is obvious that her kiss was solely her panic reaction and acted out of fear; she does not respond to Danijel's kisses, neither is she engaged in the intercourse that follows in the next scene. Ajla does not resist, she is rather a passive and disconnected object of Danijel's acts. The scene finishes with Danijel, asking "Why weren't you born as Serbian?" revealing once again Danijel's division between his intrinsic feelings and his father's ideologies. Ajla, though, does not silently sit back, but at some point consciously reflects their antagonisms. During dinner, Danijel is commenting about the army's success on the battlefield, and Ajla states that she feels guilty for spending time with him:

*Danijel: It doesn't have anything to do with it (the war situation, authors notice).
Nothing would have changed if you would have been with others.*

Ajla: Yes, but I don't need to sleep with a murderer.

6. *The Night Porter*, a controversial 1974 film by Italian director Liliana Cavani, has opened similar controversies and disagreements on the freedom of art expression, sensationalism and exploiting memories of suffering.

7. By 1994, leading Muslim figures in Bosnia stated how mixed marriages were "worse than rape" (in Spahić 1994): "Even though these rapes [of Muslim women] are difficult, unbearable, and unforgivable for us all, from the standpoint of Islam, they are easier and less painful than mixed marriages and the children and friendships that result from them" (ibid: 22).

Figure 3: From top-left to the bottom-right: (1) Danijel aggressively tying up Ajla after his father's pressure put on him; (2) Ajla's tied to the bed, (3) Ajla's fearful face, (4) Allegedly out of fear, Ajla kisses Danijel, (5) Danijel responds with a kiss, but Ajla does not accept it, (6) Danijel having intercourse with Ajla: she is not resisting, but we can't see her engagement either (Jolie 2011).

Danijel almost hitting Ajla, he storms out and throws things on the floor and finally leaves the room. However, in the next sequence, he returns to the room and we can see him regretting his outburst, his head laid down on her knees. Ajla, lying naked in the bed, and Danijel putting on his clothes, suggests they again had been sexually engaged, and the scene ends up with them dancing in the middle of the room. The moment is tender, with soft lighting and Ajla's head resting on Danijel's face, she flashes back to the happy and hassle-free moments when they had been dating before the war (Fig. 4 & 5). Visually, this scene attracts Ajla's and Danijel's unbalanced power relation. While Danijel is wearing his army uniform, Ajla is naked. It suggests men's control over women's bodies; while Danijel's affiliation is clearly stated through his dress-code, Ajla is nothing but her womanly body, with no role, no meaning beyond, and no power.

Figure 4&5: Danijel and Ajla dancing; Ajla getting flashes from their pre-war relationship (Jolie 2011).

4 Debate on narrating sexuality under detention

To sum up the narratives offered by Jolie, we can underline the following ideas. First, with the progress of the movie, we can follow the impact of the war and the context on sexual intercourse between the protagonists. Even if the relationship starts on a consensual basis, and seemingly with the agreement of both, sequence after sequence, the presence of violence and aggression increases. As in any other narrative, Ajla becomes an archetype of the victim: at certain point, she stops resisting – she is not opposing Danijel when he touches her, but she is also not actively engaged. Her body expressions are grey, transparent, she is indifferent – as this sex would happen or not, she would feel, express, think the same. This goes along with the decrease of the trust between each other. More chaotic that war is becoming, less trust and reliability Ajla shows. On the other hand, sex and intimacy can in fact help to rebuild this and we can see this in several scenes, while it implies a way to reconnect, to relax, and also to rebuild and/or normalize the regular life rituals during the war (see: Bar-On 1998; Bašić 2015b).

The relationship between protagonists goes up and down throughout the movie, from Danijel's taking actions and decisions, to Ajla's totally passive and victimized attitude most of the time. This narrative goes in hand with the victimhood imaginary that have not only been studied elsewhere (Bael 1997; Heru 2001; Jalušič 2004; Helms 2013; Bašić 2015a) but also questioned and critically positioned. The victimized images and the vague, yet very well-established collective identities are supported by predominantly fixed, monolithic, homogenous dominant narrative on female victimhood (Hayden 2000: 172). Paraphrasing Benedict Andersen, *victimized cautiousness*, has been formed on a presumed 'collective experience' (Engle 2005: 959) of rape and sexual abuse, perceived and interpreted by all of the women in the same way; we can clearly see this in Jolie's narrative too.

Besides, the plot development shows the increase of a fear and mistrust from Ajla's side. This is probably one of the most important angles that have to be discussed in the context of the narrative analysis. Contrary to the doubts about the 'consent' between the two, the affectionate and compassionate sex shows us the need of this trust, an emotional shelter, intimate connection, and generally, a space for intimacy. Under the detention circumstances, *the private* and *the intimate* are taken away, and there is no safe space or a place to escape to, either physically or emotionally. For this reason, we can read the sexual relationship between Ajla and Danijel beyond the very limited and determined positions of perpetrator and victim. Especially because of Danijel, a perpetrator, full of fears, uncertainties, and internal conflicts. He, too, needs this space of trust, love, and the illusion of normality, as if 'nothing has changed.'

At the same time, it is important to note the narrative shift in Ajla's sexuality before and after the scene, when the camp guard rapes her. The relationship toward her body and intimacy with Danijel changes crucially. As we can read in some other studies (see: Skjaelsbaek 2012), the distance and indifference toward the body occurs very visibly. After this event, Ajla is what Slavenka Drakulić in her novel would call "if I am not there" (1999) – absent and not interested in intimacy or sexual intercourse. This narrative shift also alters in terms of how we can read the sexuality in the movie. In her book, *War Violence*,

Trauma and the Coping Process (1998, 218), Libby Tata Arcel writes how the majority of survivors "cannot continue living with what happened to them without splitting their mind from their body (...) they can only live with their body on the condition that it is not seen as belonging to the ego." The body of the survivor becomes an inanimate object with no integrity or self-identity. Arcel exposed this very contradictory fact about rape and sexual torture, where the act itself is "eminently physical, face-to-face and person-to-person," but the "perpetrator and victim are nonetheless depersonalized" (Arcel 1998: 207). The violent intercourse by Danijel, which can easily be seen and understood as rape, has more layers to it. I would argue that it is not enough to see it solely in terms of 'rape' under detention or even war rape but rather the violent manifestation of frustration and the context where it happens. This explains also why Ajla is barely resisting: at this moment, she becomes a 'rape victim' but not because of Danijel: detachment of her body and her being has happened before. Her body, now the body of a victim, is a mere instrument, a target of intentions that are not her/his own. The survivor's disability to differentiate between herself "as an object of violence and as a subject who had no complicity in what happened" (Arcel 1998: 186) withdraws from her any possibility to activate and engage in coping with her post-rape situation, especially when the war is still going on and also Daniel, her (ex) ally is not the trust-worthy person anymore.

5 Conclusions

Due to the 'moral purity' and untouchable status of women rape survivors that was mentioned in the beginning of this text, the public rejection and academic anger over Jolie's work, is easy to understand and to the certain extent even to accept. But according to the narrative analysis provided here, I still did not answer what particular narrative used in the movie is harmful and why exactly is 'sex for pleasure' in the context of war detention problematic, unimaginable, and even insulting (in Simić 2012)?

Let me try to approach this complex question from two positions: from the position of the audience and the respective society (including survivors, NGO activists and other interested audiences) and, on the other hand, from the position of survivors' sexuality as such.

The format of the movie *In the Land of Blood and Honey*, the 'docu-art', bases on the facts of historical events, but without any stated ambition claiming that it intends to be the portrayal of real life, or a documentary aiming to search for and display the particular truth. Jolie has intended to shoot a "love story" set in a war environment, and not a "political statement" (Sherwell 2011); yet with every reference to the real life and to the events that happened – not necessarily in this way – the artist gives a political statement too. Instead of searching for the universal 'truth', the spectator can find fragmented personalized 'truths'; and only the big number of personalized truths may help to articulate the chaos of horror and evil that really happened (Didi-Huberman 2003). Nonetheless, Dino Mustafic, a Bosnian movie and theatre director has pointed out the difference between the 'artistic truth' and the literal truth:

"Art is not life, but the emotional shape and thought about a particular topic. War movies do not have to necessarily involve the author's personal experience, but it

needs serious research, interviews, an analytical approach and full ethical responsibility in order to avoid manipulation of the victims of war" (in Sherwell 2011).

However, the very moment when historical facts inspire the artistic work, they risk the misconceptions and misunderstanding: "no journalist, writer or filmmaker – can venture into Balkan storytelling without controversy" (Gjeltén 2012). Jolie's attempt to frame the historical events in fiction works consists of two elements: firstly, of the author's ethical responsibility to insist on historical truth and the available evidence; and at the same time, that kind of insight only happened through the individualized perception and new meaning construction, which can easily be manipulated and ambiguous (Didi-Huberman 2003). The survivor bears the atrocity in his/her body and is therefore a reminder, but the narrator – the writer, the movie maker, the journalist – takes over the role of the witness to this reminder. The fictionalized aspects of the created narratives consequently change the events and experiences as they were lived by the survivors.

Now, to move our interest to the very specific narrative of the (consensual) sexuality under detention, let us debate the main objections and consider the narrative analysis from above to accept or reject them. According to the narrative analysis, one thing is for sure: this movie is not about a Bosniak heroine falling in love with her Serb rapist, as some sources (in)directly imply (in Helms 2014). The relationship that was in existence before the war, is evolving in a very complex and inconsistent way, where at some point Danijel plays Ajla's protector, and at other points her enemy. Possessing Ajla in detention camp, is with no question (ab)using one's human being's power over another; yet Jolie's depiction of this possession does not suggest violence or repetition of rapes that were happening to women in such camps.⁸ Having said that, much of the public debate was focused toward the question, whether it is possible for any kind of love and sexual affection – except the one between a mother and child (Hašević in Welcome to Bosnia 2010) to blossom in such circumstances. For the lead actress, Žana Marjanović, "situations described in the script are absolutely realistic" (in Arslanović 2010). She describes her character as a "heroine... smart, brave, emotional, wonderful woman, a very strong personality" (ibid). On the other hand, Bakira Hašević, herself a rape survivor and a leader of the Women Victims of War Association, admitted she had not read the script, but from what she had heard about the plot, such a storyline would be an "an outrageous and humiliating misrepresentation of our ordeal" (Arslanović 2010a). The discourses surrounding victims and the image of the rape in our society legitimate the position of women survivors as being unavoidably and eternally shamed by the community, rejected by their families and intimate partners, and unable to establish and stabilize a normal life again. Thus, victimhood is not just "descriptive" but also "prescriptive" (Sharratt 2011: 29). But with homogenizing raped women under the

8. The very documentary, testimonial portraits of war rapes are framed in three sequences: firstly, in the very beginning, where one of the women is raped in front of the others; secondly, when Ajla lays cold pads on the wounds of raped woman; and thirdly, when Ajla herself is raped by one of Danijel's soldiers. There is also a scene showing the abuse of elderly women, being forced to undress and dance naked in front of the soldiers. Testimonies, confirming such events might be found in academic works of Stiglmeier 1994; Allen 1996; Vranić 1996

victimhood umbrella, we reject not only the stories of resistance, but the whole diversity in the individual woman's experiences, as well as varied and contextualized factors that influence their reactions, understandings and recovery from trauma. From this point of view, narrating Ajla's sexual desire and participation under detention, and prescribing her an active role in the story, moves her away from the (female) powerless situation. It was not her story, her actions, but the pre-release rumors and the dogmatic determination to follow the rumors instead of an individual, independent and critical reflection of the movie as such, that has done a lot of harm to any alternative reading but the 'victimized' one.

Bakira Hašević, has eventually welcomed the idea of screening the genocide and torture against women in Bosnia and Herzegovina, but the

"idea of love in this hell of crime is simply out of the question. I cannot think of sexuality and love between a man and a woman in the camp environment; the love toward the commander of Chetnik's camp, where this same Chetnik commander allows killing and abuse (genocide)" (in Čudić Kanka 2012).

According to Slavenka Drakulić's review of the movie, the argument against love and sexuality in such circumstances lays in denying the humanity of the perpetrators. For victims, says Drakulić (2010), the perpetrators were and are only "inhumane beasts and monsters". Dehumanization of the perpetrators is thus equivalent to dehumanization of the victims: in order to rape and kill them, perpetrators reduced their identities to non-human, scum and trash. Hence the question is not Danijel's role and his morality, because the bestiality is attributed to him as Serb and as perpetrator, but more the moral reputation of the victims. The distinction between innocence and moral purity of the victims is bigger, and the responsibility and justified blaming is greater. "The more 'beastly' and distanced from 'normal men' the perpetrators were," says Helms (2014: 625), "the less likely it was that the morality of conduct of their victims could be questioned." From this perspective, Jolie's antagonist *Danijel* is, on the contrary, very likeable character and there are few other characters, who take over those role of real, 'beastly' rapists.

As I mentioned in the beginning, academic interests in previous years show almost no existence of a memoir or testimonies that would centralize sexuality and eroticism as the focal point of the narratives among rape survivors. Narrative of love and the consensual sexuality in these circumstances is therefore very fresh, unique and alternative narrative that Jolie actually has offered by her work. From all other angles, the movie did not challenge any conventional narratives of collective victimhood and moral righteousness (Helms 2014: 613). By Elissa Helms statement, "it ultimately leaves unquestioned the usual expectations of gender roles in war, the depictions of female vulnerability and male violence, even though its ethno-national allegory, of (Serb) male sexual aggressiveness and (Bosniak) female sexual passivity" (Helms 2014: 634). However, my doubt here is as follows, is it the narrator to blame, for offering assumingly limited representations, or is it more the way how this particular piece have been accepted by the environment it addresses. Acceptance of the consensual relationship between Ajla and Danijel would shatter also many accepted ideas on victimhood and innocence and start questioning several recognized (academic) paradigms on vulnerability, dignity and honor of the survivors. It

would jeopardize tendencies to preserve the victimhood and question the ownership over the 'truth' and generalization of 'victims' (dis)agreement about the movie. Peter Beaumont writes how Jolie's movie "divides Bosnian rape victims" (2010), where "Bosnia's raped" have been monopolized by the single voice and how she [Bakira Hašević, as the single voice] should not 'talk in our [victim's] voice'; however on the other side of these polarized reactions, Beaumont also records women who state "we are all Bakira" (ibid), referring to the collective past experience and shared struggle for victims' rights. Jolie's work therefore opens fight on two opposite frontlines: firstly, she is criticized by affected victims to even introduce love and romantic sexual relationship in camp and therefore to insult their dignity and honor. At the same time, academics blame her for preserving the images of collective victimhood and not questioning it. But wouldn't exactly the recognition of Ajla's and Danijel autonomy under the war circumstances, hence their love story beyond the machinery of war ideologies, challenge the conventional narrative and offer some new paradigms in understanding sexuality and violence in war?

Despite the great potentials, the Jolie's docu-art genre, with eventually fresh paradigmatic angle, did not inherently worked as empowering or helping to raise awareness. Rather, the moments of 'truth' are used in the manner, that they can easily reinforce particular morals, and social and political values. But perhaps it is about the time, to start thinking on responsibility of the spectators too. We do not only need to search for the reconstructions of the social myths in the arts. We can always also use these myths to deconstruct them. And in this sense, *In the Land of Blood and Honey*, has offered a lot of alternative narratives that can work beyond the established and publically agreed historical and present-days 'truths'.

Bibliography

- Alexander, Jeffrey (2012): *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Adorno, Theodor (1977): *Commitment*. In E. Bloch (ed.): *Aesthetics and Politics: Debates Between Bloch, Lukacs, Brecht, Benjamin, Adorno: 177-196*. London: Verso.
- Allen, Beverly (1996): *Rape warfare: The Hidden Genocide in Bosnia- Herzegovina and Croatia*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Andrić-Ružičić, Duška (2003): *War Rape and the Political Manipulation of Survivors*. In W. Giles, M. de Alwis, E. Klein, and N. Silva: *Feminist under Fire: Exchanges across War Zones: 103-113*. Toronto: Between the Lines.
- Arcel, Libi Tata (1998): *War Violence, Trauma and the Coping Process. Armed Conflict in Europe and Survivors Response*. Copenhagen: International Rehabilitation Council for Torture Victims.
- Arslangič, Sabina (2010): *Serbian Media Accused of Distorting Jolie Film Script*. Available from: <http://www.balkaninsight.com/en/article/serbian-media-mogul-accused-of-undermining-jolie-s-film> (Accessed 10. 12. 2014).
- Bal, Mieke (1985): *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press.

- Bar-On, Dan (1998): *Aftermath: Living with the Holocaust*. *Aggressive Behavior*, 24 (1): 71–73.
- Basić, Goran (2015a): Constructing 'Ideal Victim' Stories of Bosnian War Survivors. *Social Inclusion*, 3 (4): 25–37.
- Basić, Goran (2015b): Concentration Camp Rituals: Narratives of Former Bosnian Detainees. *Humanity and Society*: 1–22.
- Beaumont, Peter (2010): Angelina Jolie's Controversial Film Divides Bosnian Rape Victims. Available from: <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/23/angelina-jolie-bosnia-serbian-rape-camps> (Accessed 8. 12. 2014).
- Ben-Yehuda, Nachman (1995): *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Beaumont, Peter (2010): Angelina Jolie's Controversial Film Divides Bosnian Rape Victims. Available at: <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/23/angelina-jolie-bosnia-serbian-rape-camps> (Accessed: 8. 12. 2014).
- Boler, Megan (1997): The Risks of Empathy: Interrogating Multiculturalism's Gaze. *Cultural Studies* 11(2): 253–273.
- Borger, Julian (2012): Angelina receives threats over 'In the Land of Blood and Honey'. Available from: <http://www.theguardian.com/world/2012/feb/15/angelina-jolie-threats-land-of-blood-and-honey> (Accessed 15. 2. 2016).
- Brownmiller, Susan (1994): Making Female Bodies the Battlefield. In Stiglmayer, A. (ed.): *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina*: 180–182. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- CBS/AP (2011): Bosnian Serb War Victims want Angelina Jolie's film banned. Available from: <http://www.cbsnews.com/news/bosnian-serb-war-victim-wants-angelina-jolies-film-banned> (Accessed 15.2.2016).
- Cockburn, Cynthia (1998): *The Space Between Us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London: Zed Books.
- Copelon, Rhonda (1995): Gendered War Crimes: Reconceptualizing Rape in Time of War. In Peters, J. And Wolper A. (eds.): *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*: 197–214. New York: Routledge.
- Crossley, Michele (2000): *Introducing Narrative Psychology: Self, Trauma, and the Construction of Meaning*. Buckingham and Philadelphia, PA: Open University Press.
- Čudić Kanka, Edvin (2012): "Mi nismo neprijatelji. Mi smo žrtve." Interview with Bakira Hasečić. Available from: <https://edvinkankacudic.wordpress.com/2012/07/28/bakira-hasecic-mi-nismo-neprijatelji-mi-smo-zrtve/> (Accessed: 8. 12. 2014).
- Dedić, Jasminka (2008): *Konstrukcija kolektivnih identitet in genocid v nekdanji Jugoslaviji in Ruandi: primerjalna analiza*. Ljubljana: doktorska disertacija.
- Didi-Huberman, Georges (2003): *Bilder trotz allem. Über ein Stück Film, das der Hölle entrissen wurde*. Unpublished manuscript of a lecture held at the Academy of Fine Arts, Vienna.
- Drakulić, Slavenka (2010): *How We Survived Communism and Even Laughed*. London: Vintage
- Dworking, Andrea (1989): *Pornography: Men Possessing Women*. New York: E.P. Dunton.
- Engle, Karen (2008): Judging Sex in War. *Michigan Law Review* 106: 941–962.
- Fassin, Didier (2005): Compassion and Repression: The Moral Economy of Immigration Policies in France. *Cultural Anthropology* 20 (3): 362–387.

- Gilmore, Leigh (1994): *Autobiographics: A Feminist Theory of Women's Self-Representation*. Ithaca: Cornell UP.
- Gjeltén, Tom (2012): A Look Back at Bosnia through Angelina Jolie's Eyes. Available from: <http://www.npr.org/2012/01/19/145420649/a-look-back-at-bosnia-through-angelina-jolies-eyes> (Accessed 8. 12. 2014).
- Hall, Stuart (1997): *Representations and Signifying Practices*. London: SAGE Publications.
- Hayden, Robert (2000): Rape and Rape Avoidance in Ethno-National Conflicts: Sexual Violence in Liminalized States. *American Anthropologist*, 102 (1): 27–41.
- Helms, Elissa (2013): *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison: The University of Wisconsin Press
- Helms, Elissa (2014): Rejecting Angelina: Bosnian War Rape Survivors and the Ambiguities of Sex in War. *Slavic Review* 73 (3): 612–634.
- Heru, Alison M. (2001): The Linkage Between Gender and Victimhood. *International Journal of Social Psychiatry*, 47 (3): 10–20.
- Hesford, Wendy S. (1999): Reading Rape Stories: Material Rhetoric and the Trauma of Representation. *College English*, 62 (2): 192–221.
- Holley, Karri A. and Julia Colyar (2009): Rethinking Texts: Narrative and the Construction of Qualitative Research. *Educational Researcher*, 38 (9): 680–686.
- Hromadžić, Azra (2007): Challenging the Discourse of Bosnian War-Rapes. In J.E. Johnson and J. C. Robinson (eds.): *Living Gender after Communism*: 169–184. Bloomington, IN: University of Indiana Press.
- Husanović, Jasmina (2009): The Politics of Gender, Witnessing, Postcoloniality and Trauma: Bosnian Feminist Trajectories. *Feminist Theory* 10 (1): 99–120.
- Jalušić, Vlasta (2004): Gender and Victimization of the Nation as Pre- and Post-war Identity Discourse. In M. Hadžić (ed.): *The Violent Dissolution of Yugoslavia causes, dynamics and effects*: 145–165. Belgrade: Osce Mission to SaM.
- Kincheloe, Joe (1997): Fiction Formulas: Critical Constructivism and the Representation of Reality. In W. G. Tierney and Y.S. Lincoln (eds.): *Representations and the Text: Re-Framing the Narrative Voice*: 58–79. New York: New York University.
- Leisenring, Amy (2006): Confronting 'Victim' Discourses: The Identity Work of Battered Women. *Symbolic Interaction*, 29 (3): 307–330.
- Leshan, Lawrence and Henry Margeneu (1982): *Einstein's Space and Van Gogh's Sky. Physical Reality and Beyond*. Michingan: Macmillan.
- Nash, Robert (2004): *Liberating Scholarly Writing: The Power of Personal Narrative*. New Work: Teachers College Press.
- MacKinnon, Catharine (1994): Turning Rape into Pornography: Postmodern Genocide. In A. Stiglismayer (ed.): *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina*: 73–81. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Marcus, Sharon (1992): Fighting Bodies, Fighting Words: A Theory and Politics of Rape Prevention. In J. Butler and J. Scott (eds.): *Feminists Theorize the Political*: 385–403. New York: Routledge.
- Polkinghorne, Donald E (1991): Narrative and Self-Concept. *Journal of Narrative and Life History*, 1 (2&3): 135–153.
- Potter, Jonathan (1996): *Representing Reality: Discourse, Rhetoric, and Social Construction*. Thousand Oaks. CA: Sage.

- Riessman, Kohler, Catherine (1993): *Narrative Analysis*. Newbury Park: Sage Publications.
- RSE Balkan (2011): Sve vas voli Anđelina Đoli. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=0WhYm6sHgIw> (Accessed 8. 3. 2015).
- Sartre, Jean-Paul (1948): *What is Literature?* London: Methuen & Co. Ltd.
- Sherwell, Philip (2011): Angelina Jolie Inflames New Ethnic Emotion in Bosnia with Her Debut as Film Director. Available from: <http://www.telegraph.co.uk/culture/film/film-news/8963636/Angelina-Jolie-inflames-new-ethnic-emotions-in-Bosnia-with-her-debut-as-film-director.html> (Accessed 5. 11. 2014).
- Simić, Olivera (2012): Challenging Bosnian Women's Identity as Rape Victims, as Unending Victims: The 'Other' Sex in Times of War. *Journal of International Women's Studies* 13 (4): 129–142.
- Skjelsbaek, Inge (2012): *The Political Psychology of War Rape. Studies from Bosnia and Herzegovina*. London and New York: Routledge.
- Slapšak, Svetlana (2000): Yugoslav War: A Case of/for Gendered History. In S. Slapšak (ed.): *War Discourse, Women's Discourse: Essays and Case-Studies from Yugoslavia and Russia*: 17–68. Ljubljana: Topos.
- Snead, James (1991): Spectatorship and Capture in King Kong: The Guilty Look. *Critical Quarterly* 33 (1): 53–69.
- Sorensen, Birgitte (1998): *Women and Post-Conflict Reconstruction: Issues and Sources*. War-torn Societies Project Occasional Paper 3. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development; Programme for Strategic and International Security Studies.
- Spahić, Mustafa Mujki (1994): Gore od silovanja – zlo mješovitih brakova. Ljiljan, aug. 10.
- Stiglmeier, Alexandra (1994): *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Sunday Express (2010): Angelina Jolie Banned From Bosnia. Available from: <http://www.express.co.uk/dayandnight/205449/Angelina-Jolie-banned-from-Bosnia> (Accessed 10. 9. 2015).
- Young, James (1988): *Writing and Rewriting the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press.
- Welcome to Bosnia (2010): Mrs Bakira Hasecic. Available from: <https://dijanablog.wordpress.com/2010/11/15/mrs-bakira-hasecic> (Accessed 5. 5. 2013).
- Vranić, Seada (1996): *Breaking the Wall of Silence: The Voices of Raped Bosnia*. Beograd: Izdanja Antibarbarus.
- Zimonjić Perić, Vesna (2010): Rape Victims Tell Angelina Jolie to Leave Stories Untold. Available from: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/rape-victims-tell-angelina-jolie-to-leave-stories-untold-2121854.html> (Accessed 7. 12. 2014).

Sources

- Jolie, Angelina (2011): *In The Land of Blood and Honey*. USA: GK Films.
- Žbanić, Jasmila (2006): *Grbavica*. Germany, Bosnia-Herzegovina: Coop 99, Deblokada, Noirfilm Filmproduktion.

Author's data

Nena Močnik, PhD, Research Assistant
 Faculty of Social Sciences, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
 nena.mocnik@fdv.uni-lj.si
 +38651845909

Nina Perger

SIMBOLNO NASILJE SPOLNEGA ZAZNAMOVANJA V JEZIKU IN PRAKSE UPORA V VISOKOŠOLSKEM PROSTORU

IZVLEČEK

Prispevek analizira moškosrediščnost in cisnormativnost v jeziku s poudarkom na pomenu rabe tovrstnih lingvističnih praks v okviru visokošolskega prostora, obremenjenega s simbolno močjo, izhajajočo iz avtoriziranosti visokošolskega prostora za produkcijo ekspertnega diskurza, ki omogoča in krepi značaj formaliziranosti cisnormativnega in moškosrediščnega lingvističnega koda, s tem pa reproducira družbena asimetrična razmerja moči med spoli. Prispevek vključuje ugotovitve raziskave, ki se je osredotočala na raziskovanje percepcije seksizma v visokošolskem prostoru, pri čemer je predstavljen del ugotovitev, ki se nanašajo na prisotnost seksizma v jeziku. V zaključnem delu so analizirane lingvistične prakse uporov proti cisnormativnosti in moškosrediščnosti v jeziku, ki sta lahko učinkovito preseženi z rabo podčrtaja.

KLJUČNE BESEDE: simbolno nasilje, spolno zaznamovanje, avtorizirani govor, cisnormativnost, moškosrediščnost

Symbolic violence of gendering through language and practices of resistance in higher education

ABSTRACT

The article analyses androcentrism and cisnormativity in language with a focus on the meaning of such linguistic practices in higher education, which is characterised by symbolic power constituted by the authorisation of higher education for the production of expert discourse. Through the dominant use of established linguistic practices, the formalisation of cisnormative and androcentric linguistic code is reproduced along with social asymmetrical gendered power relations. The article includes research findings on the perception of sexism in higher education with a focus on findings on sexism in language. It concludes with an analysis of linguistic practices of resistance aiming for the destabilisation of cisnormativity and androcentrism in language which could be effectively implemented by the use of underscore.

KEYWORDS: symbolic power, gendering, authorised speech, gendering, cisnormativity, androcentrism

1 Uvod

Visokošolski prostor in njegov organizacijski okvir je tesno prepleten s procesi spolnega zaznamovanja, hkrati pa je tudi sam sooblikovan glede na družbene strukture (Ridgeway 2011). Tako ga lahko obravnavamo v skladu s koncepti spolno zaznamovane in spol zaznamujoče organizacije, pri kateri je sočasno treba misliti njeno notranjo prepredenost z (ne)formaliziranimi razmerji moči (Perger 2015) in na tem vzpostavljenega pripadajočega simbolnega kapitala ter razmerje pozicioniranosti visokošolskega prostora navzven oziroma njegovo umestitev v družbeno. Tovrstna delitev je sicer predvsem idealnotipska, saj »notranjega« institucije ni mogoče obravnavati brez njenega »zunanjega«. Oboje je namreč prepleteno, širše družbena razmerja moči se tako prelivajo navznoter, hkrati pa se na podlagi specifike pozicioniranosti institucije v družbenem vzpostavlja moč sooblikovanja družbenih razmerij moči, ki niso nikoli determinirana, temveč ranljiva za mnogotere prakse uporov na različnih ravneh. Znotraj visokošolskega prostora se tako prepletajo družbene modalitete in družbena asimetrična razmerja moči med spoli, ki jih lahko analiziramo tudi prek osredotočenosti na jezikovne prakse.

Z raziskavo, predstavljeno v nadaljevanju, ki se je osredotočala na raziskovanje percepcije seksizma v visokošolskem prostoru, in v njenem okviru izvedeno vsebinsko analizo rabe moškega slovničnega spola v generični obliki, lahko analiziramo lingvistične prakse na relaciji s spolno zaznamovanimi družbenimi razmerji moči.¹ Teža tovrstnih praks je na podlagi specifike prostora, tj. visokošolski prostor kot mesto govora, avtorizirano za produkcijo ekspertnega diskurza (Fraser 1989), in na podlagi te specifike podeljene simbolne moči precejšnjega pomena za reprodukcijo obstoječih družbenih asimetričnih razmerij moči med spoli na relaciji z jezikom oziroma govorom, ki ga družbeno prevladujoče obvladujeta raba moškega slovničnega spola v generični obliki in spolni binarizem.

V pričujočem prispevku se tako ne osredotočam na vprašanje *kdo lahko govori* (Roof in Weigman 1995), temveč predvsem *kako (lahko) govori*. To vprašanje povezujem s konceptom simbolnega nasilja in moči, s katerim Bourdieu (2010) obravnava procese in prakse spolnega zaznamovanja, »delanja« spola, pri čemer simbolno nasilje opredeli kot nasilje, ki ni prepoznano kot tako in ki deluje prek doksičnega soglasja, samodejnega in izsiljenega pristajanja družbenih akterk_jev² na podlagi skladnosti in sovzpostavljenosti habitusa na relaciji z objektivnimi strukturami (Bourdieu 1991; Bourdieu in Wacquant 2006).

V prispevku se tako osredotočam na to, kako se v kontekstu visokošolskega prostora in »delanja« spola prek prisilnega ponavljanja regulatornih norm reproducirajo spolno zaznamovana družbena razmerja moči (Holmes 2006) skozi jezikovne prakse, skladne s formaliziranim lingvističnim kodom (Bourdieu 1991). Pri tem je treba upoštevati tudi avtoriziranost mesta govora (visokošolskega prostora) in iz njega izpeljano simbolno moč na eni strani ter nedeterminiranost delovanja družbene_ga akterke_ja na relaciji z družbenimi normami na drugi, tj. potencialnost praks uporov, ki presegajo formalizirani

1. Članek je predelana verzija dela magistrske naloge Percepcija seksizma v visokošolskem prostoru (Perger 2015).

2. Več o rabi podčrtaja v nadaljevanju.

lingvistični kod, zamejen v spolni binarizem in moškosrediščnost jezikovnih praks. Kot namreč opozarja Butler (2011), prisilno ponavljanje norm ni nikoli normi identično in, kot dodaja Šribar (2013), tudi ni enosmerno, vzročno-posledično.

2 Spolni režim visokošolskega prostora

Bourdieujevskega lahko visokošolski prostor obravnavamo kot polje s specifičnimi pravili, ki obvladujejo igro v njem in v odnosu do katerih akterke_ji ustrezno prilagodijo čut za igro oziroma praktično logiko (Bourdieu 2002). Kot izpostavlja Wacquant (2006): v polju, za katerega so značilne posebne vrednote in lastna regulacijska načela, ki se vsiljujejo vsem akterkam_jem, prisotnim v njem, potekajo boji oziroma tekmovanja za vzpostavitev monopola. Pozicije znotraj polja so določene na podlagi posedovanja kapitalov oziroma distribucije resursov znotraj polja ter na podlagi strukturnih relacij med tem in drugimi polji (Antić Gaber 2015; McNay 2005). Znotraj polja (ekonomski, socialni, kulturni) kapitali tako nastopajo v vlogi objekta bojev in hkrati delujejo kot konstitutivni element družbenih razmerij moči (Bourdieu 1993 v Coles 2009). Pomembna os razslojevanja je tudi kategorija spola, prek katere se s kontinuiranim simbolnim nasiljem reproducira moška dominacija (Bourdieu 2010) oziroma spolni red hegemonne moškosti, opredeljen kot struktura odnosov na širše družbeni ravni, ki zajema raven globalnih in lokalnih družb (Connell 2012).³ Spolni red se prevaja oziroma povezuje spolne režime na ravni institucij, znotraj katerih se spolni red vpeljuje z določenimi institucionalnimi specifikami oziroma diferencami (prav tam).

Spolni režim visokošolskega prostora lahko preučujemo z analizo kvantitativnih elementov, pa tudi na mikroravni interakcij, ki strukturno raven institucije odsevajo in sooblikujejo. Raziskave se pogosteje osredotočajo na kvantitativne kazalce razlik med spoli, npr. razlike v plačah med osebami, družbeno prepoznanimi kot moški in ženske, razlike v možnostih napredovanja,⁴ produktivnosti v publiciranju ipd., nekatere druge raziskave pa se pri raziskovanju akademskih prostorov osredotočajo na »mikropolitike« ter organizacijske kulture in njihovo prepletanje, ki so pri prej omenjenih raziskavah s poudarkom na kvantitativnih kazalcih pogosto potisnjene v ozadje (Acker in Armenti 2004). S poudarkom (tudi) na mikropolitikah se ob upoštevanju asimetričnih razmerij moči znotraj

3. V pričujočem besedilu uporabljam koncept R. Connella (Connell in Messerschmidt 2005; Connell 2012) namesto pretežno uveljavljenega koncepta patriarhalnosti, ki je na eni strani podvržen kritikam na podlagi predpostavk univerzalnosti in homogenosti patriarhalnosti, ter predpostavljene homogenosti izkušnje zatiranosti skozi patriarhalni družbeni sistem na drugi strani (Lloyd 2005). Izkušnje relativne (de)privilegiraniosti na podlagi spola lahko učinkovito mislimo skozi prizmo medpresečnosti različnih družbenih kategorij, ki prečijo družbeno pozicioniranost subjekta, in ob upoštevanju nestabilnosti oziroma »odprtosti« obstoječih razmerij moči za mnogotere prakse uporov na različnih ravneh – oboje je zajeto v konceptu spolnega reda hegemonne moškosti (Connell 2012).

4. V institucijah, kjer na vodstvenih položajih prevladujejo osebe, družbeno prepoznane kot moški, se simbolna moč, dodeljena na podlagi vodstvenega položaja, prekrije s simbolno močjo, izpeljano iz spolnega režima hegemonne moškosti (Martin Yancey 1992).

institucije in prepletenosti slednjih s širše družbenimi strukturami eksplicitno naslavlja in analizira »racionalnost« oziroma disciplinske mehanizme, regulatorne prakse, ki tečejo v »ozadju« institucionalnega življenja (Mills in Berg 2010). Tudi raziskave na osnovi kvantitativnih kazalnikov so nedvomno pomembne, saj omogočajo vzpostavitev jasne legitimne podlage za ustrezno naslavljanje spolnih neenakosti na ravni institucionalnih politik v namene doseganja (večje) spolne enakosti, čeprav obstaja nevarnost, da se s poudarkom na individualnih kariernih potekih in »usodah« na osnovi liberalnega (feminističnega) pristopa prekrijejo strukturna razmerja, tj. »trajnost v spreminjanju« (Bourdieu 2010: 106), v katero lahko dobimo vpogled s sočasno obravnavo mikro (neformalne) organizacijske ravni. Raziskave o spolnem režimu visokošolskega prostora v evropskih državah in ZDA kažejo, da se osebe, družbeno prepoznane kot ženske, soočajo s številnimi ovirami (moškodominirana socialna omrežja, horizontalna, vertikalna in pogodbeni segregacija, izkušnje s seksualnim nadlegovanjem ipd.) (Romito in Volpato 2005; Monroe in drugi 2008; Fritsch 2015). Podobno ugotavljajo tudi raziskave, opravljene v Sloveniji (Arsenjuk, Novak in Urek 2013; Ule 2013; Arsenjuk in Vidmar 2015), na podlagi česar lahko sklenemo, da je spolni režim visokošolskega prostora prepleten s spolnim redom hegemonne moškosti.

3 Avtoriziranl govor v okviru institucionalizirane produkcije vednosti

Za univerzitetni oziroma visokošolski prostor Bourdieu (2003) zapiše, da je prostor boja za resnico – za resnico tako o univerzitetnem svetu kot tudi o družbenem svetu oziroma univerzumu na splošno. Ob tem izpostavi, da so tovrstni boji sicer tudi sestavni del širšega družbenega življenja, čeprav za univerzitetni prostor velja pomembna specifika. Razsodbe, izhajajoče iz univerzitetnega sveta, so namreč med najmočnejšimi družbenimi rozsodbami (Bourdieu 2003: 141), saj je kot institucija avtorizirana za produciranje »resnic« oziroma, kot to poimenuje Fraser (1989), ekspertnih diskurzov.

Ekspertni diskurz je pri Nancy Fraser (1989) sicer obravnavan v kontekstu politike (interpretacij) potreb, a ga lahko prenesemo tudi v polje profesionalnih formacij v okviru institucionalizirane produkcije vednosti in »ekspertize«, ki – kot izpostavi Bourdieu (1991) – akterkam_jem, delujočim v njem, skozi oficializirani sistem klasifikacij podeljuje avtoriteto. Ta je razvidna skozi institucionalno podeljene »insignije« (znanstvene nazive, habilitacijske položaje) (Bourdieu 1991). Pogoji institucije tako vzpostavljajo reprezentativno_ega akterko_ja na avtoriziranem mestu govora, opremljeno_im z insignijo, ki omogoča prepoznanost akterke_ja, delujoče_ga v imenu in pod avtoriteto institucionalizirane produkcije vednosti (prav tam). Prek insignije je akter_ka opremljen_a s simbolno močjo sooblikovanja in (na podlagi skladnosti spolno zaznamovanih pravil polja z objektivnimi strukturami) sorazmernega utrjevanja prevladujočih socialnih praks na relaciji z »zunanjim« (ki je tudi »notranji«) institucije (Bourdieu 1991; 2010). Teža dejanja izrekanja akterke_ja je tako pogojena z njeno_njegovo količino simbolnega kapitala, tj. družbeno priznane-ga in poznane-ga kulturnega ter ekonomskega kapitala, in z jezikovno kompetentnostjo (Bourdieu 1991; 2003).

V primeru govorka_ca, pozicionirane_ga na mesto institucionalizirane produkcije vednosti, avtoriziranega govora, je simbolni kapital večji in služi kot pomemben element v boju za »legitimno poimenovanje« oziroma definiranje resnice družbenega sveta (Bourdieu 2003). Glede na spolno zaznamovan režim institucije oziroma visokošolskega prostora, ki je tesno prepleten s širše družbeno prevlado hegemonne moškosti, se simbolni kapital, izhajajoč iz prepoznanosti, povezuje s simbolno močjo moške prevlade (Bourdieu 2010). Slednja se vzdržuje tudi skozi jezikovne izmenjave oziroma prakse, v tem kontekstu pa je pomembno vprašanje, kdo lahko govori s tovrstnih pozicij (Roof in Weigman 1995) in na kakšen način (lahko) govori.

Roof in Weigman (1995) se v svojem delu sicer ne osredotočata na način govora, temveč obravnavata produkcijo vednosti (s poudarkom na vednosti o marginaliziranih družbenih skupinah) predvsem skozi perspektivo individualne družbene umeščenosti avtorizirane_ga govorka_ca, ki jo_ga prečijo številne družbene modalitete in družbena razmerja moči. Družbeni_a akter_ka tako nikoli ne govori s »čiste« pozicije akademi_ka_čarke, temveč z omenjene pozicije, ki je obarvana s preostalimi, mnogoterimi (dis) identitetnimi pozicijami, ki se prelivajo tudi v produkcijo govora v imenu institucionalizirane produkcije vednosti, umeščene v družbeno, prepredeno z razmerji moči. Na podlagi tega lahko dejanja izrekana oziroma produkcije govora v okviru visokošolskega prostora, upoštevajoč njegovo prepletenost s habitualiziranimi diskurzivnimi praksami spolnega reda in z njim zaznamovanih pravil igre specifičnega polja, obravnavamo tudi kot kontinuirane procese reprodukcije spolnega reda in režima, potekajoče skozi reiteracije regulatornih norm, performativnih učinkov govora in diskurza (Butler 2011; Šribar 2013).

Feministična lingvistka S. Mills (2008) razmerje med spoli (oziroma spolnim zaznamovanjem) in jezikom konceptualizira skozi dve (sočasni) prevladujoči vlogi tega odnosa, tj. določujočo in prilagoditveno vlogo jezika. Po prvi vlogi jezik določa spol, po drugi pa je družbeno-kulturno razmerje do spola tisto, ki učinkuje (tudi) na jezik (prav tam). Tema dvema funkcijama, ki prevladujoče označujeta razmerje med spolom, jezikom in družbo, S. Mills dodaja še tretji tip, kjer jezik ne odseva in ne utrjuje obstoječega razmerja med spoli, temveč ga izziva (Mills 2003 v Šribar 2013), ko presega habitualizirane načine govora, pisanja in interpretiranja, izhajajoče iz institucionaliziranih kontekstov in medosebnih interakcij (Toolan 1990 v Mills 2008). Tovrstne habitualizirane načine govora Bourdieu (1991: 77) konceptualizira kot lingvistični habitus, produkt dolgotrajnih relacij s pogoji polja, oblikovanih v praktične sheme in praktični čut – »čut za igro«. V okviru lingvističnega habitusa se tako vzpostavljajo utečene jezikovne prakse, ki skozi kontinuiteto prevzemajo obliko samoumevnega in sovzpostavljajo »občutek mesta« individuuma, ki (ohlapno) uokvirja individualno delovanje, tudi prek vzpostavljanja občutka individualne meje, tj. kaj in kako lahko individuum govori (prav tam). Znotraj procesa jezikovnih praks tako tečejo tudi procesi samocenzuriranja in samokorekcij, na podlagi katerih družbeni_a akter_ka ostaja znotraj »meje« habitusa kot praktičnih shem delovanja. Samocenzuriranja v tem kontekstu ne moremo razumeti v konvencionalnem smislu, kjer se akter_ka zaveda mnogoterih možnosti delovanja, a se zaradi pričakovanih oziroma predvidenih sankcij ob prestopanju meja zavestno zadržuje znotraj oblikovanega »občutka mesta«, temveč gre za – kot opozarja Bourdieu (1991) – praktični občutek sprejemljivega v smislu predrefleksivnih orientacij.

Občutek sprejemljivosti tovrstnih predrefleksivnih orientacij se v primeru jezikovnih praks utrjuje tudi skozi specifičen značaj praks govora oziroma ekspertnega diskurza v okviru visokošolskega prostora. Slednji v primerjavi z govori, produciranimi v raznolikih družbenih prostorih, vsebuje dodatno težo legitimnosti, izpeljano iz avtoriziranosti mesta govora, ki je vzpostavljeno in omogočeno v skladnosti z družbenimi pogoji ter družbeno strukturiranostjo (tj. institucionalizirana produkcija vednosti, ki je družbeno prepoznana kot utemeljena na posebnih pogojih produkcije, npr. »objektivnost«, oziroma utemeljena na videzu »znanstvene nevtralnosti«) (Bourdieu 2003). Iz te skladnosti se izpeljuje govor, prepoznan kot legitimen, ki kot tak vsebuje zahteve po »slišanju, verjetju in podreditvi« (Bourdieu 1991: 73).

Jezikovne prakse visokošolskega prostora, med katere lahko štejemo tudi izrazito prevladujočo rabo moškega slovničnega spola v generični obliki, tako lahko mislimo kot procese utrjevanja formaliziranega lingvističnega koda, s čimer se na podlagi simbolne moči avtoriziranega govora utrjuje tudi stalnost prevladujočih (spol zaznamujočih) družbenih praks, odsevajočih se v formaliziranem jezikovnem kodu. Slednji se, kot opozarja Bourdieu (2003), v lastni kontinuiteti uveljavlja brez večje razprave. Odsotnost razprave Bourdieu (prav tam) v primeru jezikovnih praks sicer razlaga na podlagi relativne arbitrarnosti⁵ in odsotnosti večjih interesov, povezanih z različnimi možnostmi strukturiranosti lingvističnega habitusa, kar omogoča in poustvarja tekočo formalizacijo, tesno povezano s simbolnim nasiljem, skozi katerega »dati formo« pomeni dati formo, ki je prepoznana kot legitimna, ustrežna:

Moč forme /.../ je prav ta simbolna moč, ki omogoča moči, da se polno izvršuje, tako da se pritaji kot moč in da dopusti, da jo vsi priznavajo, odobravajo, sprejemajo, zato ker se je prikazala kot univerzalnost – univerzalnost uma ali morale (prav tam: 137).

Skozi reprodukcijo avtoriziranega govora na osnovi jezikovnega koda, h kateri prispeva tudi govor v okviru institucionalizirane produkcije vednosti, se tako utrjuje prepletenost med družbenim in jezikom. Tovrstni formalizaciji oziroma moči forme kot simbolni moči lahko v primeru jezikovnih praks v kontekstu visokošolskega prostora sledimo skozi cisnormativnost in heteronormativnost lingvističnih praks, ki reproducirajo asimetrična družbena razmerja moči, neprepoznana kot taka in potekajoča v okviru družbene hegemonije hetero- in cisnormativnosti.

5. Kot primer relativne arbitrarnosti Bourdieu (2003) navaja primer prometnih predpisov (relativna arbitrarnost vožnje po levi ali desni strani), ki jih skozi primerjavo izenačuje z lingvističnim kodom. Tovrstna poenostavljena izenačitev in lahkotnost obravnave habitualiziranega jezikovnega koda je na tem mestu možna le ob odsotnosti analize lingvističnega habitusa mimo družbenih razmerij moči.

4 Cisnormativnost in moškosrediščnost jezika

V kontekstu spolne zaznamovanosti jezika lahko družbena asimetrična razmerja moči, reproducirana skozi jezik, razgrnemo skozi možnost jezikovne spolno zaznamovane pozicioniranosti zgolj na eni izmed dveh oziroma pogojno treh možnih spolno zaznamovanih jezikovnih pozicij, pri čemer slovnični srednji spol predstavlja praktično nesprejemljivo pozicijo zaradi močne konotacije drugosti, ki jo ono vsebuje. Oseba je tako lahko v jeziku pozicionirana na dveh spolno zaznamovanih pozicijah,⁶ tj. ali kot moški ali ženski slovnični spol, s čimer jezik odraža in reproducira hegemonijo cisnormativnosti (tj. po določujoči in prilagoditveni funkciji jezika na relaciji z družbenim) (Mills 2008), ki jo definiramo kot družbeno strukturiranost, utemeljeno na biološkem determinizmu in na predpostavki skladnosti spola, pripisanega ob rojstvu, s spolom osebe (tj. s spolno identiteto). Konstitutivni element cisnormativnosti je spolni binarizem, tj. prevladujoča predpostavka, da obstajata le dva »biološka spola« (Bauer 2014) in iz njiju izpeljani spolni identiteti. Vzporedno s cisnormativnostjo lahko mislimo tudi heteronormativnost – heteroseksualno matrico oziroma hegemonijo heteronormativnosti (slednji izraz ustrezneje prikaže ranljivost heteronormativnosti za prakse upora v primerjavi z bolj togo, fiksno matrico) (Castro Varela, Dhawan in Engel 2011) kot družbene strukturiranosti, ki jo lahko prikažemo z enačbo »biološki« spol = družbeni spol = spolna identiteta = heteroseksualna želja (Butler 2001). Oba sistema se medsebojno podpirata: heteronormativnost za lastni hegemoni položaj potrebuje zgolj dva spola, vzpostavljena kot komplementarna (moški in ženski spol), ta njuna komplementarnost in heteroseksualiziranost pa se ob pluraliteti spolov (in seksualnih (dis)identitetnih pozicij, ki se v določeni meri oblikujejo tudi glede na spol) destabilizirata. Cisnormativnost kot družbena strukturiranost tako privilegira, torej podeljuje določene družbene »bonitete« družbeni skupini oseb, ki so cispolne (tj. katerih spol, pripisan ob rojstvu, je enak spolu, s katerim se identificirajo), medtem ko je obstoj oseb, katerih spol se ne umešča v spolni binarizem (moškega ali ženskega spola) oziroma ga presega, potisnjen v nevidnost (Finn Enke 2012a; 2012b). S konceptom cispolnosti se prek eksplicitnega poimenovanja (*cis*) v ospredje postavlja normativna pozicija (ki sicer vlada s pozicije nevidnega, nedefiniranega, na videz univerzalnega) (Finn Enke 2012b). Ko je govor o transspolnih osebah, se namreč na podlagi cisnormativnosti postavlja družbeno pričakovanje posebne označbe transspolnosti (eksplikacije), ki hkrati tudi razbija oziroma zmanjšuje »avtentičnost« spola osebe (transspolna ženska se tako ne vzpostavlja kot ženska, temveč kot *transspolna* ženska) (prav tam; Johnson 2013). Rabo cispolnosti tako lahko mislimo kot eksplikacijo norme in privilegiranosti ter kot poskus njene destabilizacije, saj se z eksplikacijo cispolnost poskuša vzpostaviti zgolj kot ena izmed možnosti spolne (samo)zaznamovanosti (Bauer 2014; Finn Enke 2012a; 2012b; Johnson 2013). Raba koncepta cispolnosti je tako ena izmed mnogoterih (in možnih) praks upora, ki potenci-

6. Angleški jezik na drugi strani omogoča spolno zaznamovano pozicijo za spolno nebinarne osebe – *they*, hkrati je tudi bolj inovativen pri vzpostavljanju novih spolno zaznamovanih jezikovnih pozicij (npr. *ze*), medtem ko se v slovenščini z namenom preseganja spolnega binarizma v jeziku lahko uporablja podčrtaj v pisni komunikaciji ter zapis končnic moškega in ženskega slovničnega spola s poševnico pri pridevniki, glagoli in samostalnikih.

alno destabilizirajo cisnormativno družbeno ureditev, ne naslavlja pa odsotnosti ustreznih spolno zaznamovanih jezikovnih pozicij za osebe, katerih spol presega spolni binarizem.

4.1 Jezikovni redukcionizem

Jezik lahko – kot ugotavljamo že zgoraj – mislimo kot orodje utrjevanja družbenega reda, hkrati pa tudi kot polje bojev (kdo ima pravico govoriti, na kakšen način ter v katerih kontekstih in s katerih položajev) (Holmes 2006). Boje in njihove poteke je smiselno obravnavati vzporedno z upoštevanjem vrednotnih sistemov in družbenih struktur, zaznamovanih s spolnim redom hegemonije moškosti (Mills 2008). Slednji se odseva in poustvarja tudi skozi formalizirani jezikovni redukcionizem na moški slovnični spol, katerega raba se v kontekstih množine, kjer so v skupini samo ali številčno prevladujoči moški, pa tudi v skupinah, kjer so številčno prevladujoče ženske, kaže kot nevtralna, čeprav nujno prispeva k izbrisu oziroma odsotnosti oseb, spolno zaznamovanih kot ženske (Leskošek 2000) (pa tudi oseb ostalih mnogoterih spolov). Tak izbris Kleinman (2002: 302) z namenom opozarjanja na tovrstni izbris poimenuje kot *simbolno anihilacijo*, ki jo lahko obravnavamo kot enega izmed elementov heteronormativnega diskurza (Motschenbacher 2010) oziroma kot simbolno nasilje, izvajano skozi formalizacijo lingvističnega koda in njegovo kontinuirano reprodukcijo z avtoriziranih mest govora (tudi v okviru visokošolskega prostora), torej govora, prepoznanega kot legitimnega.

V kontekstu rabe moškega slovničnega spola kot generičnega Vesna Leskošek (2000) opozarja na njegove učinke, in sicer na izgubo ženskih imen v času. Uporaba moškega slovničnega spola v generični obliki namreč predpostavlja moške akterje dogajanj, kar pomeni, da dogodki moških prekrivajo tudi ženske, univerzalnost uporabe moškega slovničnega spola pa se tako izpelje v univerzalnost moškega delovanja in pasivnost ženskega delovanja: »S takšno uporabo *prikrijemo razlike* oziroma neenakosti med moškimi in ženskami ter žensko participacijo v zgodovini« (prav tam: 414). Pri tem dodaja, da bi o nevtralnosti rabe moškega slovničnega spola kot generičnega lahko govorile_i le ob izpolnjeni predpostavki o enaki participaciji na podlagi enakopravnih pogojev (tj. ob odsotnosti razlik v možnostih), saj bi tako lahko predpostavljale_i, da sta v moški generični obliki zajeta tako moški kot tudi ženski spol (prav tam). Izpolnitev tovrstne predpostavke vseeno ni zadostna, saj je treba upoštevati, da jezik družbeno realnost (npr. enako participacijo spolov ob enakopravnih pogojih oziroma enakih možnosti participacije) ne le odseva, temveč jo tudi konstituira. Raba moškega slovničnega spola v generični obliki tako tudi ob vpeljavi predpostavke enakopravnih pogojev še zmeraj ostaja problematična z vidika prisotnosti ženskega slovničnega spola, saj se skozi jezikovne rabe moško še vedno vzpostavlja kot univerzalno, četudi – ob predpostavljajanju enakih možnosti participacije – nevtravno. Problem rabe moškega slovničnega spola kot generičnega tako kljub hipotetičnemu izpolnjevanju omenjene predpostavke še vedno ostaja, tokrat sicer jasneje lociran v univerzalnosti moškega slovničnega spola in zaznamovanosti ženskega (Leskošek 2000; Mills 2008) ali, kot zapiše Šribar (2013: 159): »Ker jezik implicira družbena razmerja moči, je vladajoča raba generičnega moškega spola v nasprotju z načelom družbene enakosti spolov /.../«.

Raba moškega slovničnega spola kot generičnega se s strani jezikoslovc_cev večinoma legitimira na podlagi spolne nezaznamovanosti moškega spola in z njegovo *nadspolnostjo* oziroma spolno izpraznjenostjo, ki se po mnenju večine jezikoslovc_cev dokazuje z vsakdanjo rabo (Leskošek 2000). Argument je pravzaprav prazen: predpostavljena spolna nezaznamovanost moškega slovničnega spola se namreč dokazuje z vsakdanjo rabo, ki je močno vpeta v – ter z njo pogojena – formalizirano in z na videz nevtralnimi slovničnimi pravili obremenjeno strukturo jezika ter zaznamovanostjo ženskega spola. Sočasni rabi moškega in ženskega slovničnega spola se – skupaj z zgoraj omenjenimi argumenti – nasprotuje tudi z dejstvom »neekonomičnosti« besedila, katerega obvestilnost s koherentno rabo moških in ženskih slovničnih spolov postane manj relevantna oziroma celo nerelevantna (prav tam).

Za prikaz jezikovnega redukcionizma na moški slovnični spol skozi njegovo generično rabo se lahko naslonimo tudi na preliminarne izsledke, pridobljene z raziskavo, izvedeno v okviru magistrskega dela (Perger 2015). Namen raziskave je bilo analizirati percepcije seksizma med osebami, zaposlenimi na strokovnih in pedagoških delovnih mestih v visokošolskem prostoru. Po osrednji predpostavki raziskave se namreč prisotnost seksizma v določenih prostorih zaznava na podlagi subjektivne konceptualizacije seksizma, ki uokvirja njegovo individualno zaznavanje. Poleg na percepcijo seksizma se je raziskava osredotočala na konceptualizacije spolov, ki podpirajo konceptualizacije seksizma. V analizi so tako bile povezane tri glavne teme, tj. subjektivne konceptualizacije spolov in razmerij med njimi, na njih utemeljene subjektivne konceptualizacije seksizma in njegove percepcije v okviru visokošolskega prostora. Skozi raziskavo so bila izpostavljena glavna področja zaznanega in neposredno doživetega seksizma (tj. usklajevanje starševske in profesionalne vloge, objektivifikacija telesa, jezik). V prvi fazi obdelave podatkov, pridobljenih s polstrukturiranimi poglobljenimi intervjuji, so bili slednji transkribirani, čemur je sledila kvalitativna obdelava podatkov po ustaljenih pravilih odprtega kodiranja (Vogrinc 2013).

Kljub majhnosti vzorca raziskave, v katero je bilo vključenih 11 oseb, zaposlenih na pedagoških in strokovnih delovnih mestih na izbrani fakulteti Univerze v Ljubljani,⁷ in dejstvu, da raziskava pravzaprav še poteka, lahko na podlagi prvih ugotovitev pridobimo površen vpogled v razsežnost jezikovnega redukcionizma v kontekstu visokošolskega prostora ob opozorilu, da podatki prikazujejo stanje ene izmed fakultet in da podatki, pridobljeni skozi vsebinsko analizo dobresednih prepisov poglobljenih intervjujev, nudijo vpogled v lingvistični habitus intervjuvanih oseb, ne pa nujno tudi v njihov oficializirani govor v okviru institucionalizirane produkcije vednosti. Omenjena elementa (lingvistični habitus in oficializirani govor) sta – ob upoštevanju habitualiziranosti in predrefleksivnosti praktičnega (lingvističnega) čuta – sicer v določeni meri povezana, tudi upoštevajoč dejstvo, da so bile intervjuvane osebe vključene v raziskavo ravno na podlagi avtoriziranega

7. Vzorec je vključeval 7 žensk in 4 moške na različnih položajih formalizirane hierarhije v visokošolskem prostoru. Pridobljen je bil z metodo snežne kepe (za osebe z neposredno izkušnjo seksizma znotraj visokošolskega prostora) ter z namenskim neslučajnostnim vzorčenjem ob upoštevanju kriterijev pozicioniranosti osebe v formalizirani hierarhiji visokošolskega prostora in habilitacijskega naziva.

mesta, ki ga zasedajo v visokošolskem prostoru, a te povezave na tem mestu ne moremo legitimno izpeljati.

Analiza prvih ugotovitev vseeno kaže na prevladujočo rabo moškega slovničnega spola v generični obliki, tj. ko se referira ne le na osebe, ki so družbeno prepoznane kot moški, temveč tudi na osebe ostalih spolov, kar je razvidno iz spodnje tabele. Na podlagi prepisa intervjuja in vsebinske analize prepisa so bile v stolpec uporabe moškega slovničnega spola kot generičnega uvrščene besede, ki so se – ob upoštevanju konteksta – nanašale na različne spole (npr. študenti, ko se referira na študente_ke, v stolpec *alternative* pa so bile uvrščene tiste oblike, ki generično rabo moškega slovničnega spola na različne načine presegajo (npr. sočasna raba moškega in ženskega slovničnega spola, raba ženskega slovničnega spola v generični obliki ipd.). Stolpec na levi strani zraven izmišljenega imena intervjuvane osebe prikazuje odstotek rabe moškega slovničnega spola v generični obliki.

Tabela 1: Raba moškega slovničnega spola v generični obliki.

		Uporaba moškega slovničnega spola v generični obliki	Drugo
Eva	63 %	19	11
Mateja	39 %	14	22
Andrej	50 %	5	5
Jasna	29 %	4	10
Nika	74 %	14	5
Maja	50 %	8	8
Bojan	68 %	15	7
Tjaša	38 %	5	8
Katarina	39 %	20	31
Janez	74 %	40	14
Oliver	77 %	10	3
Skupaj	56 %	154	119

Skupni odstotek rabe moškega slovničnega spola kot generičnega je sicer 56 %, pri čemer je razpon med najnižjim deležem rabe moškega slovničnega spola kot generičnega (29 %) in najvišjim deležem (77 %) precej visok. Opazimo lahko tudi, da je raba moškega slovničnega spola kot generičnega višja pri moških (67 %) in nižja pri ženskah (47 %), hkrati pa mestoma izjemno nizek delež rabe moškega slovničnega spola kot generičnega (npr. 29 %, 38 %, 39 %) oziroma prevladujoča uporaba drugih oblik kaže, da obstajajo ustrezne in učinkovite alternative rabi moškega slovničnega spola v generični obliki. V teh primerih lahko tovrstno rabo jezika umestimo v tretjo možnost razmerja med jezikom in spoli, kot jo konceptualizira Mills (2003 v Šribar 2013), kjer jezik načeloma sicer utrjuje razmerje med spoli, a proces spolnega zaznamovanja in

spolno zaznamovanih razmerij moči med spoli ni določen, temveč nestabilen in odprt za transformativne potencialne tistih jezikovnih praks, ki spolni binarizem in moškocentričnost kot elementa uveljavljenega jezikovnega koda ter seksizem v jeziku učinkovito presegajo.

Intervjuvane osebe so sicer pri ocenjevanju lastne rabe moškega slovničnega spola kot generičnega oziroma rabe drugih slovničnih spolov v veliki meri odgovarjale, da sočasno uporabljajo tako moški kot tudi ženski slovnični spol, ko referirajo na skupine, sestavljene iz oseb, ki so družbeno prepoznane kot moški in ženske, pa tudi druge oblike naslavljanja, ki prepoznavajo pluralnost spolov, npr. podčrtaj (v pisni komunikaciji), ki v nasprotju z rabo poševnice spolni binarizem presega, ko vzpostavlja prostor naslavljanja za spole izven normativnega spolnega binarizma. S tem podčrtaj odpira prostor za vse spolne končnice, ki (še) niso slovnično normirane oziroma vključene v formalizirani kod, obenem pa izpostavlja ranljivost, nestabilnost spolnega binarizma (Hornscheidt 2008 v Motschenbacher 2010: 42):

»Generični spol. Tu sem jaz videla za sebe, da sem še zelo nerodna. Velikokrat uporabljam spol, ki ni generičen, ker v bistvu je moški, tako (55_4). /.../ Ampak tako na splošno se mi zdi, da ga ne uporabljam kaj dosti. /.../ Slash tudi (4_56), podčrtaj sem šele zdaj, ko se je uveljavil. (4_57) Če so samo ženske, potem samo žensko (4_58)« (Jasna 2015).

»Mislim, da vse možne načine uporabljam. Pazim, da naslavljam oboje in da sem pozorna na spol, gotovo pa se mi kdaj zgodi, da uporabim študenti, da kdaj uporabljam študentke, pa recimo so v skupini tudi fantje (59_6)« (Maja 2015).

Eno izmed vprašanj v intervjuju je udeleženke_ce – kot že omenjeno – neposredno spraševalo po rabi moškega slovničnega spola v generični obliki. Pri tem se mestoma kaže tudi diskrepanca med samooceno (izpostavljanje poskusov preseganja oziroma izogibanja rabi moškega slovničnega spola kot generičnega) in dejansko pogostostjo rabe moškega slovničnega spola v generični obliki med intervjujem. Ob tem je seveda treba upoštevati, da je intervju predstavljal posebno enoto interakcije, katerih značilnosti ne moremo posplošiti izven tega konteksta, hkrati pa to enoto lahko obravnavamo tudi s pomočjo Goffmanovih konceptov (1990), na podlagi katerih jo lahko mislimo kot »oder«, na katerem se je odvijal performans oseb, zaposlenih na pedagoških in strokovnih delovnih mestih v visokošolskem prostoru, z namenom čim bolj uspešnega konstituiranja – glede na namen raziskave torej čim manj seksistične – definicije realnosti. Prej omenjeno diskrepanco lahko ponazorimo s primerom Bojana:

»Običajno poskušam oboje uporabiti (7_52)« (Bojan 2015).

Vsebinska analiza prepisa pogovora z njim kaže, da je med intervjujem uporabljal moški slovnični spol v generični obliki v 68 % primerov (podobno velja za Janeza, Oliverja in Niko). Odgovore na neposredno vprašanje o rabi moškega slovničnega spola tako lahko mislimo skozi koncept odra, dejansko rabo moškega slovničnega spola med intervjujem pa kot vpoglede v zaodreje oziroma zdrse (ob utečenem delovanju individualnega socialnega lingvističnega habitusa) (Goffman 1990). Zdrsi so namreč (prav tam) sestavni del vsakega performansa, saj slednji vsebuje tudi elemente, ki jih težje nadzorujemo in kamor

lahko z Bourdieujevo (1991) konceptualizacijo habitusa kot predrefleksivnih praktičnih shem delovanja uvrstimo tudi jezikovne prakse.

Nekatere izmed intervjuvanih oseb (z najvišjimi deleži rabe moškega slovničnega spola kot generičnega) rabo moškega slovničnega spola kot generičnega zagovarjajo z argumentom statusa quo (»tako pač je«), z naslonitvijo na »naravo« (oziroma samce in samice) in na »pravilnost« jezika, torej na jezikovni kod in pravila (Bourdieu 1991), ki moški slovnični spol vzpostavlja kot generičen in na videz nevtralen, medtem ko je ukvarjanje s seksizmom v jeziku posredno opredeljeno kot minorna zadeva:

»Ja, to je, veste kaj, jezik je pač jezik. Jezik je jezik. Jezik je dejstvo. In to nastajajoče dejstvo. /.../ in da je potem moški spol generičen za vse, pač to tako je. Podobna logika bi bila, da je potem, kot smo rekli, narava seksistična, ker je večinoma naredila samce in samice, ne pa nespolna bitja (10_70). /.../ Jezik je treba pravilno uporabljati, (10_70) biti pozoren na stvari, ki so pomembne v jeziku, to je na njegovo simbolno vrednost v določenih položajih, ne pa se vznemirjati nad temi stvarmi, kot je [raba moškega slovničnega spola v generični obliki] ...« (10_71) (Janez 2015).

»Če pa govorimo še o spolu na splošno, moški spol je nezaznamovan, kar pomeni, da se v uradnih nazivih lahko moški spol uporablja tudi pri ženskah, če to jasno na začetku poudarimo, mislim, da ne bi smelo biti sporno (11_41)« (Oliver 2015).

Zanimiv je tudi pregled samonaslavljanja intervjuvanih oseb med intervjujem, pri čemer je treba najprej opozoriti, da raba specifičnega zaimka sicer ne odraža nujno spola osebe, upoštevajoč rigidnost spolnega binarizma v jeziku, ki akterkam_jem omogoča zgolj pozicioniranost na dveh medsebojno izključujočih spolno zaznamovanih pozicijah, tj. ali moški ali ženski slovnični spol. Slednje namreč akterkam_jem onemogoča jezikovne spolno zaznamovane pozicije izven spolnega binarizma. V pričujoči raziskavi so se sicer vse osebe identificirale znotraj spolnega binarizma (ali kot moški ali kot ženske), zato je tovrstna analiza možna brez predpostavljjanja spola intervjuvane osebe zgolj na podlagi uporabljenega zaimka.

V spodnji prikaz so bile vključene samo osebe, ki se identificirajo kot ženske, saj pri moških tovrstnih praks samonaslavljanja s slovnično obliko spola, ki ni enak spolu, s katerim se identificirajo, ni bilo zaznati, kar je pravzaprav že zelo povedno glede tega, kako se »generičnost« moškega slovničnega spola vsiljuje tudi na individualno raven oseb, ki se identificirajo kot ženske. Odstotki na levi strani zraven izmišljenega imena predstavljajo delež, v katerem se je oseba naslavljala v ženskem slovničnem spolu, medtem ko je v stolpcih »samonaslavljanje /.../« zabeležena pogostost specifičnega naslavljanja v moškem ali ženskem slovničnem spolu. Za prikaz poteka analize samonaslavljanja v moškem in/ali ženskem slovničnem spolu pogledimo primer Eve; v njem so deli, pri katerih Eva govori o svoji percepciji stanja v visokošolskem prostoru oziroma o položaju žensk v njem, pri čemer uporablja moški slovnični spol, podčrtani:

»In potem se pač ženske odločijo ali ostanejo ali grejo (13_1), ker če vidijo, da morajo popolnoma zatajiti vrednote, katerim si zvest, ki jih ti imaš ... (1_18). In potem, če si izpostavljen posmehu, seveda, nekajkrat omeniš ... (1_9)« (Eva 2015).

Tabela 2: Raba ženskega slovničnega spola pri samonaslavljanju.

		Samonaslavljanje v moškem slovničnem spolu	Samonaslavljanje v ženskem slovničnem spolu
Eva	63 %	55	92
Mateja	78 %	25	93
Jasna	94 %	13	188
Nika	74 %	13	38
Maja	75 %	13	40
Tjaša	99 %	2	205
Katarina	87 %	17	123
Skupaj	87 %	118	758

Iz tabele je razviden širok razpon v praksah samonaslavljanja v moškem in ženskem slovničnem spolu (od najvišjega deleža naslavljanja v ženskem slovničnem spolu, tj. 99 %, do najnižjega, ki znaša 63 %). Ti podatki so pravzaprav zaskrbljujoči, saj se »generičnost« moškega slovničnega spola očitno močno vsiljuje tudi v govoru o sebi pri ženskah, kar kaže na to, da osebe, ki se identificirajo kot ženske, prevzemajo moški slovnični spol kot univerzalen. Zdrsi na moški slovnični spol se sicer največkrat zgodijo pri prehodu iz neposrednega pripovedovanja o lastnih izkušnjah (za katerega je značilna uporaba ženskega slovničnega spola) do pripovedovanja o lastnih izkušnjah z distance, s poskusa govora s perspektive ženske oziroma žensk, kot da bi z moškim slovničnim spolom intervjuvane osebe želele dati večjo »težo« lastnim izkušnjam prek distanciranja in abstraktne univerzalizacije, ki ju lahko dosežejo z vpeljavo moškega slovničnega spola, percipiranega in uporabljenega kot nezaznamovanega, nekako nekontaminiranega s subjektivnim oziroma zapolnjenega z objektivnim in potemtakem (na videz bolj) »veljavnim«.

Tovrstna prevladujoča raba moškega slovničnega spola je glede na kontekst pozicioniranosti akterke_ja v visokošolskem prostoru s prepoznano simbolno močjo »legitimnega« poimenovanja« družbene realnosti (Bourdieu 2001) problematična, saj se s tovrstnimi praksami reproducira tudi percepcija družbene realnosti. Slednja je tako zamejena z moškim slovničnim spolom, pa tudi s spolnim binarizmom, ki ga reproducirajo tudi nekatere alternativne jezikovne prakse (poševnica, sočasna raba moškega in ženskega slovničnega spola). Ob upoštevanju simbolne moči, pripadajoče visokoškolskemu prostoru oziroma položajem, avtoriziranim za govor, lahko sklenemo, da tovrstne lingvistične prakse delujejo kot pomemben dejavnik reprodukcije družbenih razmerij moči – hegemonije hetero- in cisnormativnosti – oziroma kot simbolno nasilje spolnega zaznamovanja.

5 Prakse upora

V tem kontekstu se osredotočamo na že zgoraj omenjeno tretjo možnost razmerja med jezikom in družbo, kot jo opredeli Mills (2003 v Šribar 2013), tj. izzivanje, destabilizacijo družbenega razmerja moči med spoli z uporniškimi jezikovnimi praksami. V takem delovanju se manifestira svoboda za delovanje v okviru možnosti, sposobnosti

potrjevanja ali zavračanja določenih aktivnosti (tudi jezikovnih praks) kot sebi lastnih, torej prisotnih v praktičnem delovanju akterke_ja: »/S/topnje nedeterminacije so stopnje svobode« (Grosz 2010: 149). Taka svoboda hkrati pomeni tudi možnost ustvarjanja prihodnosti, neenake sedanjosti, s tem ko se v ohlapno definirano habitualizirano delovanje vpeljujejo tiste prakse, ki trčijo ob objektivne strukture, specifična pravila igre polja in formalizirane kode ter jih skozi tovrstne trke tudi (postopoma) zamikajo (Antić Gaber in Tašner 2010).

Take prakse lahko v jeziku Bourdieuja (2002) opredelimo kot prakse *nemisljivega*, prakse, ki so na relaciji z objektivnimi strukturami deležne teženj in poskusov izločanja, čeprav so v habitualiziranem delovanju akterke_ja – v skladu z nedeterminističnim oziroma ohlapnim sooblikovanjem habitusa oziroma z vedno neidentičnimi ponavljanji norm (Butler 1999) – prisotne v svoji potencialnosti. Tako tudi v kontekstu govora v institucionalizirani produkciji vednosti obstajajo mnogotere potencialnosti, ki jih lahko realiziramo in prek realizacije razkrijemo značaj tovrstnega avtoriziranega govora, prepoznanega kot legitimnega ter hkrati obremenjenega z razmerji moči in relativno privilegiranostjo. Obenem s takimi konkretnimi praksami »upora« produciramo tak oficializirani govor, ki je – zaradi značaja visokošolskega prostora – prepoznan kot legitimen, a obenem tudi občutljiv na družbena asimetrična razmerja moči, ki jih reproducirajo jezikovne prakse v svoji utečenosti, kot smo ugotovile_i zgoraj. S tem realiziramo potencialnosti svobode za ustvarjanje prihodnosti, neenake sedanjosti (Grosz 2010), saj s tovrstnimi praksami pripomoremo k razkroju tistih reprezentacij (ali odsotnosti reprezentacij) družbenih skupin, ki so podrejene socialnim in mentalnim strukturam (praktičnim shemam) (Bourdieu 1991).

Jezikovni redukcionizem, prisoten tudi v govoru institucionalizirane produkcije vednosti, tako lahko presegamo s konsistentno sočasno rabo moškega in ženskega slovničnega spola ali z rabo poševnice. S tako prakso sicer presegamo in izpostavljamo močno prevlado moškega slovničnega spola, obenem pa reproduciramo spolni binarizem in s tem nasilno odsotnost družbene skupine oseb, ki se ne identificirajo znotraj spolnega binarizma. Ko poleg lingvističnega redukcionizma upoštevamo še problematičnost cisnormativnosti in cisseksizma v jeziku, se kot najbolj učinkovita praksa izkaže raba podčrtaja. V nasprotju z rabo poševnice, ki predstavlja dve medsebojno izključujoči se jezikovni spolno zaznamovani poziciji (ali moški ali ženska), podčrtaj prepoznavna in vzpostavlja prostor pluralnosti spolov onstran hegemonnega spolnega binarizma, obenem pa seveda presega tudi jezikovni redukcionizem na moški slovnični spol. Raba podčrtaja tako uspešno presega tako moškosredničnost jezika kot tudi spolni binarizem ter s tem omogoča vsaj posredno, v podčrtaju omogočeno vidnost transspolnih oseb, katerih spol se umešča onstran spolnega binarizma. Ob tem je pomembno izpostaviti tudi, da raba podčrtaja v prostore avtoriziranega govora prihaja od »spodaj navzgor«, kot taktike drugega, ki se izvajajo, preigravajo na terenu »tuje moči« (de Certeau 1984). Raba podčrtaja se je namreč že uveljavila v individualni in (določeni) skupnostni rabi v namene (dis)identitetnega pozicioniranja izven spolnega binarizma, z vpeljavo v prostore avtoriziranega govora pa tovrstna praksa pravzaprav vstopa v prostor, močno zaznamovan z oficializiranim kodom, strukturiranim po pravilih družbene igre in asimetričnimi razmerji moči oziroma hetero- in cisnormativnosti.

Poleg rabe podčrtaja so na voljo še številne druge možnosti praks preseganja obstoječih družbenih razmerij moči spolnega reda, ki prepoznava živete realnosti, zaznamovane s pluralnostjo spolov, še-ne-zajetih v formalizirani lingvistični kod, npr. izogibanje rabi določenih besednih zvez (npr. »nasprotni« spol, ki implicira obstoj dveh spolov, raba množinske oblike – »spoli«, izogibanje rabi priimka osebe, družbeno prepoznane kot ženske, v svojljni obliki ipd.). Ob tem velja opozoriti tudi na prakso nekaterih tujih znanstvenih revij, ki v navodilih za avtorice_je že izrecno opominjajo na izogibanje rabi moškega slovničnega spola v generični obliki (npr. revija *Social problems*). Tovrstnih praks v Sloveniji ni zaznati v večji meri (npr. *Časopis za kritiko znanosti* v zavihku sicer zapiše »navodila avtoricam«, v nadaljevanju pa uporablja poševnico, podobno velja za *Družboslovne razprave* in *Teorijo in prakso*). Z namenom preseganja spolnega binarizma in prepoznavanja pluralnosti spolov je pred kratkim tudi Slovensko sociološko društvo na prijavnici za članstvo spremenilo razdelek o spolu člana_ice. V prejšnji verziji sta bili namreč na voljo le vnaprej dani možnosti moški ali ženski spol, v novejši različici pa možnosti niso dane vnaprej, kar odpre prostor za pluralnost spolov onstran spolnega binarizma. S tem Slovensko sociološko društvo sledi Ameriški sociološki zvezi, v kateri so z letom 2016 poleg spolnih kategorij moškega in ženske vpeljale_i kategorije transspolne ženske, transspolnega moškega, genderqueer in možnost samostojne navedbe pri »preferirani identiteti«. Tovrstna rešitev sicer ni optimalna, saj – kot smo že obravnavale_i zgoraj – transspolnost ohranja kot pojav, potreben specifikacije, kot pojav, ki je manj avtentičen kot cispolnost, ki ostaja nedefinirana in pozicionirana kot normativna, univerzalna (in kot taka ne potrebuje specifikacije, zahtevane pri transspolnosti). Problematična je tudi možnost »preferirana identiteta«, saj se s takšnim poimenovanjem vzpostavlja manjša avtentičnost določenih spolnih identitet, ki se jih obravnava kot pojave, ki se zgolj »preferirajo«. Na drugi strani se je Slovensko sociološko društvo z možnostjo samostojne navedbe lastnega spola izognilo nevarnosti necelostnega naštevanja mnogoterih spolnih identitet, s tem pa tudi vsiljevanju katere koli možnosti, ki so na voljo. Hkrati je s tem izgubilo možnost za vzpostavljanje tega, kar Sara Ahmed (2006) poimenuje *queer moment*, disorientacijo v smislu eksplikacije pluralnosti spolov. Z eksplicitno navedenimi možnostmi (po vzoru ASA, a z določenimi popravki) se namreč na enakovredni ravni izpostavi pluralnost spolov, ki sicer (pogosto) ostaja nevidna za (cispolne) pripadnice_ke privilegiranih družbenih skupin.

6 Sklep

Jezikovne prakse na širši ravni kot tudi znotraj samega visokošolskega prostora ter v njegovih relacijah navzven odražajo, zrcalijo in obenem tudi reproducirajo širša družbena razmerja moči med spoli. S tega vidika so izrazito prevladujoča raba moškega slovničnega spola v generični obliki in spolno binaristične jezikovne prakse, skupaj s preostalimi jezikovnimi praksami, ki reproducirajo heteronormativnost, v kontekstu visokošolskega prostora problematične, saj se tovrstni govori producirajo s tistih položajev, ki so družbeno prepoznani in imajo kot taki precejšnjo simbolno moč oblikovanja resnic o družbeni realnosti. V okviru obstoječega oficializiranega lingvističnega koda to hkrati pomeni tudi

kontinuirano izvajanje simbolnega nasilja in reproduciranje družbenih asimetričnih razmerij moči prek jezikovnega redukcionizma (na moški slovnični spol) in spolnega binarizma, ki preprečuje jezikovne spolno zaznamovane pozicije izven binarnosti spolov. S spolno binaristično strukturo jezika se tako določeni družbeni skupini nenehno preprečuje »prisočnost« v jeziku, s tem pa tudi v prepoznani družbeni realnosti. Percepcija, ki jo producira tak avtorizirani govor v okviru visokošolskega prostora, je tako tista percepcija, v kateri ni prostora za transspolne osebe, torej tista percepcija družbene realnosti, ki paradokсно ne zaznava in prepozna živeti realnosti.

Ob tem velja izpostaviti, da razmerje med avtoriziranim govorom oziroma produkcijo vednosti in družbenimi razmerji moči ni nikoli determinirano, temveč ostaja prostor bojev, v katerih se simbolni kapital, moč, ki jo uživajo visokošolski prostor kot mesto produciranja vednosti ter njegove_i avtorizirane_i akterke_ji, zalaga tudi v namene (in potencialne učinke) produciranja govora, ki ne izključuje in ki je izven institucionalizirane produkcije vednosti že prisoten. Simbolna moč vednosti se lahko »obrne sama proti sebi«, reflektira obstoječa družbena asimetrična razmerja moči ter (relativno) privilegiranost določenih družbenih skupin in nevidnost, izključenost drugih. S tovrstno refleksijo učinkov jezikovnega koda (reprodukcija spolnega reda hegemonije moškosti in cisnormativnosti) in z vpeljavo rabe učinkovitih alternativ (npr. podčrtaj), ki presegajo spolni binarizem in prevladujočo rabo moškega slovničnega spola v generični obliki, se potencialno destabilizira lingvistično kodirana cisnormativnost obstoječih prevladujočih jezikovnih praks, skupaj z redukcionizmom na moški slovnični spol, ter presega nevidnost žensk in transspolnih oseb v jeziku. Ravno na podlagi dejstva, da gre za govor oseb, ki so avtorizirane za govor z močjo tako znotraj okvira visokošolskega prostora kot tudi v širši družbi, je pomembno, da se govori neizključujoče, predvsem pa na način, ki prepozna živeti realnosti, torej da se govori jezik, ki (še) ni formaliziran z lingvističnim kodom niti avtoriziran za pojavnost znotraj tovrstnih institucij, ravno zato da se v polju vednosti odpirajo prostori boja za legitimacijo »še-utišanih« oziroma da se prek izkoristka in naslonitve na pripadajočo simbolno moč krepijo tisti neizključujoči govori, ki so izven institucionaliziranih prostorov produkcije vednosti že prisotni.

Literatura

- Acker, Sandra, in Armenti, Carmen (2004): *Sleepless in academia. Gender and education*, 16 (1): 3–24. Dostopno prek: https://www.ualberta.ca/~lgotell/OB_Articles/acker.pdf (11. 1. 2016).
- Ahmed, Sara (2006): *Queer phenomenology: Orientations, objects, others*. Durham: Duke University Press.
- Antić Gaber, Milica (2015): *Strukturiranje slovenske družbe in spol kot strukturirana in strukturirajoča struktura*. V M. Antić Gaber (ur.): *Zahtevna razmerja: Spol, strukturne ovire in priložnosti*: 7–20. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Antić Gaber, Milica, in Tašner, Veronika (2010): *Spremna beseda*. V P. Bourdieu: *Moška dominacija*: 145–170. Ljubljana: Založba Krtina.
- Arsenjuk, Urška, Novak, Polona, in Urek, Mojca (2013): *Kariere žensk v številkah in biografijah*. V M. Ule, R. Šribar in A. Umek Venturini (ur.): *Ženske v znanosti, ženske za znanost*: Znan-

- stvene perspektive žensk v Sloveniji in dejavniki sprememb: 112–146. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV; Komisija za ženske v znanosti pri Ministrstvu za izobraževanje, znanost in šport RS.
- Arsenjuk, Urška, in Vidmar, Darja (2015): *Karijerne poti doktoric in doktorjev znanosti*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- Bauer, Robin (2014): *Queer BDSM intimacies: Critical consent and pushing boundaries*. London: Palgrave Macmillan.
- Bevan, Valerie, in Learmonth, Mark (2012): »I wouldn't say it's sexism, except that ... It's all these little subtle things«: Healthcare scientists' accounts of gender in healthcare science laboratories. *Social studies of science*, 43 (1): 136–158. Dostopno prek: <http://sss.sagepub.com/content/43/1/136.abstract> (11. 1. 2016).
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2002): *Praktični čut*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Bourdieu, Pierre (2003): *Sociologija kot politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Bourdieu, Pierre (2010): *Moška dominacija*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Bourdieu, Pierre, in Loïc, Wacquant (2006): Govorica, spol in simbolno nasilje. V T. Kramberger in Drago B. Rotar (ured.): *Načela za reflektivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*: 87–124. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales.
- Butler, Judith (1999): »Performativity's social magic«. V R. Shusterman (ur.): *Bourdieu: A critical reader*: 113–128. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Butler, Judith (2001): *Težave s spolom: Feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC.
- Butler, Judith (2011): *Bodies that matter: On the discursive limits of »sex«*. New York: Routledge.
- Castro Varela, Maria do Mar, Dhawan, Nikita, in Engel, Antke (2011): Hegemony and heteronormativity: Revisiting »the political« in queer politics. V M. d. M. Castro Varela, N. Dhawan in A. Engel (ur.): *Hegemony and heteronormativity*: 1–24. Farnham: Ashgate Publishing Limited.
- Coles, Tony (2009): Negotiating the field of masculinity: The production and reproduction of multiple dominant masculinities. *Men and masculinities*, 12 (1): 30–44. Dostopno prek: <http://jmm.sagepub.com/content/early/2007/11/12/1097184X07309502> (11. 1. 2016).
- Connell, Raewyn (2012): *Moškosti*. Ljubljana: Krtina.
- Connell, W. Raewyn in Messerschmidt, W. James (2005): Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender and society*, 19: 829–859. Dostopno prek: <http://gas.sagepub.com/cgi/content/abstract/19/6/829> (11. 1. 2016).
- De Certeau, Michel (1984): *The practice of everyday life*. Los Angeles: University of California Press.
- Finn Enke, Anne (2012a). Introduction. V A. Finn Enke (ur.): *Transfeminist perspective in and beyond transgender and gender studies*: 1–15. Philadelphia: Temple University Press.
- Finn Enke, Anne (2012b). The education of little cis. V A. Finn Enke (ur.): *Transfeminist perspectives in and beyond transgender and gender studies*: 60–77. Philadelphia: Temple University Press.
- Fraser, Nany (1989): *Unruly practices: power, discourse, and gender in contemporary social theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Fritsch, Nina-Sophie (2015): At the leading edge - does gender still matter? A qualitative study of prevailing obstacles and successful coping strategies in academia. *Current sociology*, 63 (4): 547–565. Dostopno prek: <http://csi.sagepub.com/content/63/4/547.abstract> (11. 1. 2016).
- Goffman, Erving (1990): *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin Books.

- Grosz, Elizabeth (2010): *Feminism, materialism, and freedom*. V D. Coole in S. Frost (ur.): *New materialisms: Ontology, agency, and politics*: 139–157. Durnham: Duke University Press.
- Holmes, Janet (2006): *Gendered talk at work: Constructing social identity through workplace interaction*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Johnson, R. Julia (2013): *Cisgender privilege, intersectionality, and the criminalization of CeCe McDonald: Why intercultural communication needs transgender studies*. *Journal of international and intercultural communication*, 6 (2): 135–144. Dostopno prek <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17513057.2013.776094> (11. 1. 2016).
- Kleinman, Sherryll (2002): *Why sexist language matters*. *Qualitative sociology*, 25 (2): 299–304. Dostopno prek: http://uncadvocatesformdphdwomeninscience.web.unc.edu/files/2014/03/Kleinman_QualitativeSociology_2002.pdf (11. 1. 2016).
- Leskošek, Vesna (2000). *Med nevtralnostjo in univerzalnostjo uporabe moškega slovničnega spola*. *Časopis za kritiko znanosti*, 28 (200–201): 409–426. Ljubljana: Študentska založba.
- Lloyd, Moya (2005): *Beyond identity politics: Feminism, power and politics*. London: Sage Publications Ltd.
- Martin Yancey, Patricia (1992): *Gender, interaction, and inequality in organizations*. V C. L. Ridgeway (ur.): *Gender, interaction, and inequality*: 208–232. New York: Springer-Verlag New York Inc.
- McNay, Lois (2005): *Ageny and experience: Gender as a lived relation*. V L. Adkins in B. Skeggs (ur.): *Feminism after Bourdieu*: 175–190. Oxford: Blackwell Publishing.
- Mills, David, in Berg, M. Louise (2010): *Gender, disembodiment and vocation: Exploring the unmentionables of British academic life*. *Critique of anthropology*, 30 (4): 331–353. Dostopno prek: <http://coa.sagepub.com/content/30/4/331.short> (11. 1. 2016).
- Mills, Sara (2008): *Language and sexism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Monroe, Kristen, Ozyurt, Saba, Wrigley, Ted, in Alexander, Amy (2008): *Gender equality in academia: Bad news from the trenches, and some possible solutions*. *Perspective on politics*, 6 (2): 215–233. Dostopno prek: [doi:10.1017/S1537592708080572](https://doi.org/10.1017/S1537592708080572) (11. 1. 2016).
- Motschenbacher, Heiko (2010): *Language, gender and sexual identity: Poststructuralist perspectives*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Perger, Nina (2015). *Percepcija seksizma v visokošolskem prostoru*. Magistrsko delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Ridgeway, L. Cecilia (2011). *Framed by gender: How gender inequality persists in the modern world*. New York: Oxford University Press, Inc.
- Romito, Patrizia, in Volpato, Chiara (2005): *Women inside and outside Academia: A struggle to access knowledge, legitimacy and influence*. *Social science information*, 44 (1): 4–63. Dostopno prek: <http://ssi.sagepub.com/content/44/1/41.abstract> (11. 1. 2016).
- Roof, Judith, in Weigman, Robyn (1995): *Introduction: Negotiating the question*. V J. Roof and R. Weigman (ur.): *Who can speak? Authority and critical identity*: ix–xi. Chicago: University of Illinois Press.
- Šribar, Renata (2013): *Jezik kot razmerje ospoljene oblasti*. V M. Ule, R. Šribar in A. Umek Venturini (ur.): *Ženske v znanosti, ženske za znanost: Znanstvene perspektive žensk v Sloveniji in dejavniki sprememb*: 148–161. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV; Komisija za ženske v znanosti pri Ministrstvu za izobraževanje, znanost in šport RS.
- Ule, Mirjana (2013): *Kvalitativni in kvantitativni kazalci spolnih in drugih razmerij neenakosti v znanosti*. V M. Ule, R. Šribar in A. Umek Venturini (ur.): *Ženske v znanosti, ženske za znanost*:

Znanstvene perspektive žensk v Sloveniji in dejavniki sprememb: 32–50. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV; Komisija za ženske v znanosti pri Ministrstvu za izobraževanje, znanost in šport RS.

Vogrinc, Janez (2013): Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Wacquant, Loic (2006): Metodološki relacionizem. V P. Bourdieu in L. Wacquant: Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij: 55–62. Koper: Univerza na Primorskem; Znanstveno-raziskovalno središče; Založba Annales.

Viri

Časopis za kritiko znanosti: Navodila avtoricam. Dostopno prek: <http://ckz.si/navodila> (11. 1. 2016).

Družboslovne razprave: Navodila avtorjem. Dostopno prek: <http://druzboslovne-razprave.org/sl/navodila-avtorjem/> (11. 1. 2016).

Slovensko sociološko društvo: Obrazec za včlanitev. Dostopno prek: <http://www.sociolosko-drustvo.si/obrazec-za-vclanitev/> (29. 2. 2016).

Social problems: Instruction to authors. Dostopno prek: http://socpro.oxfordjournals.org/for_authors/index.html (11. 1. 2016).

Teorija in praksa: Navodila avtorjem. Dostopno prek: <http://www.fdv.uni-lj.si/revije/znanstvene-revije/teorija-in-praksa/navodila-avtorjem> (11. 1. 2016).

Social (In)Queery: Weigh in on the ASA's new gender categories. Dostopno prek: <http://socialinqueery.com/2013/08/22/weigh-in-on-the-asas-new-gender-categories/> (11. 1. 2016).

SUMMARY

The article analyses the androcentrism and cisnormativity in the language with the focus on the meaning of such linguistic practices in higher education, which is characterized with symbolic power constituted by authorization of higher education for the production of expert discourse. Following Bourdieu's work on symbolic power and symbolic violence, higher education as such along with positions, taken by individuals inside of it, can be defined in terms of authorized positions with symbolic power related to socially recognized role of higher education in production of expert discourses about social reality. Expert discourses in this context and their symbolic power are therefore an important part of constituting legitimate definitions and perceptions of social reality. The article is focusing on the 'ways' of speaking from authorized positions of higher education in relation to formalized linguistic code and its role in constituting specific perception of social reality in the frame of social asymmetrical power relations – gender order of hegemonic masculinity and cisnormativity.

Following Mills, the relationship between the language and perception of social reality can be characterized through its two dominant modes of functioning – the function of reproducing existing gender relations and the function of gendering through the language. Alongside these dominant modes of functioning, the third option of relationship between language and social reality can be observed, that is the option of destabilizing existing power relations through the language. Based on Mills' conceptualization, language dominantly mirrors existing asymmetrical power relations of hetero- and cisnormativity, evidently shown

through the gender binarism that allows only two gendered linguistic positions (male and female pronoun) that can be taken by the subject. At the same time gender power relations are evident also through the predominant use of male pronoun in its generic form, which contributes to the invisibility of plurality of genders and which is legitimized by assumed gender neutrality or de-gendered/non-gendered character of male pronoun.

The article includes research findings on perception of sexism in higher education with the special focus on findings on sexism in linguistic practices. Research is focusing on the analysis of perception of sexism by persons on professional and pedagogical positions in higher education. Namely, perception of sexism in certain social spaces is guided by subjective conceptualization of sexism, which is also related to subjective conceptualizations of gender and gender relations. The research was thus focused on the analysis of three different but interconnected themes: subjective conceptualizations of gender relations, which are framing subjective conceptualizations of sexism, which further guide the perception of sexism in higher education. With the special focus on linguistic practices, the content analysis of interview data was made, analysing the use of male pronoun in generic terms and use of alternative forms of addressing the subjects in question by interview participants (e.g. use of female pronoun in generic terms, simultaneous use of male and female pronouns, use of slash or underscore). Based on the content analysis the dominant use of male pronoun in generic terms is evident as well as the existence of effective alternatives. By dominant use of mentioned linguistic practices in the context of authorized positions of higher education, the formalization of cisnormative and androcentric language characteristics is reproduced also through the symbolic power, allocated to these positions in the processes of producing expert discourses about social reality. Along with the reproduction of already formalized linguistic code and its socially unquestioned status, social asymmetrical gender power relations are reproduced as well, based on interconnectedness of language and social relations as characterized above.

On the other side, the effective use of alternative linguistic practices which does not follow the officialised linguistic code framed by existing gender order, can be defined as linguistic practices of resistance, aiming for destabilization of cisnormativity and androcentrism in language. Both can be effectively addressed and transcended by the use of underscore, which successfully transcends cisnormativity and gender binarism specifically (as well as androcentrism) by opening up and enabling the space for these gender and non-gendered dis/identity linguistic positions that are not possible in formalized linguistic code.

Based on symbolic power related to authorized positions in higher education the importance of such a not-yet-formalized 'way' of speaking is important for constituting such a perception of social reality which recognizes the lived realities of plurality of genders and transgender individuals, whose dis/identity transcends dominant gender binarism.

Podatki o avtorici

Nina Perger, mag. prof. soc. ped., mlada raziskovalka in asistentka na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-naslov: nina.perger@fdv.uni-lj.si

Mitja Sardoč, Boris Vezjak

MED SVOBODO IZRAŽANJA IN SOVRAŽNIM GOVOROM: DILEMATIČNA RAZMERJA

IZVLEČEK

Tako zgodovinsko kakor tudi konceptualno je svoboda izražanja ena izmed osnovnih državljskih svoboščin, ki jo povezujemo s sodobnim pojmovanjem državljanstva, kakor tudi eno najpomembnejših načel demokratične družbe. Članek identificira različne funkcije, ki jih povezujemo s svobodo izražanja, in predstavi z njo povezane osnovne interese. Sledi analiza omejitev oz. mej svobode izražanja in s tem povezana problematika sovražnega govora ter predstavitev nekaterih razsežnosti pravne podlage obravnave sovražnega govora. Razprava se ukvarja z vprašanjem, zakaj sovražni govor predstavlja mejo svobodi izražanja, nato pa je predstavljen predlog uporabe konceptualne analize pri prepoznavanju in definiranju sovražnega govora. V sklepnem delu so predstavljeni nekateri temeljnih ugovorov zoper svobodo izražanja in sovražni govor.

KLJUČNE BESEDE: svoboda izražanja, sovražni govor, meje svobode izražanja

Between freedom of expression and hate speech: Dilemmatic relationships

ABSTRACT

Both historically and conceptually, freedom of expression is one of the basic civil liberties associated with the rights-based conception of citizenship and also one of the most important principles of a democratic society. The paper identifies both traditional and contemporary functions associated with freedom of expression and presents the basic interests associated with it. This is followed by an analysis of the limits of freedom of expression and the related issue of hate speech, along with a presentation of certain dimensions of the legal basis of hate speech. We then discuss why hate speech represents the limits of freedom of expression and present a proposal for the use of conceptual analysis in the identification and definition of hate speech. The final section of the paper presents some fundamental objections to both freedom of expression and hate speech.

KEYWORDS: freedom of expression, hate speech, limits of the freedom of expression

1 Svoboda izražanja in sovražni govor: uvod in opredelitev problematike

Tako zgodovinsko kakor tudi konceptualno je svoboda izražanja ena izmed osnovnih državljskih svoboščin, ki jo povezujemo s sodobnim pojmovanjem državljanstva, kakor tudi eno najpomembnejših načel demokratične družbe. Kakor je ob objavi karikatur pre-roka Mohameda v danskem časniku *Jyllands-Posten* v enem od svojih člankov izpostavil Ronald Dworkin, svoboda govora tradicionalno ni zgolj in samo »poseben in razpoznaven znak zahodne kulture«, temveč tudi pogoj legitimnosti vladanja, saj »zakoni in politike niso legitimni, če niso bili sprejeti v okviru demokratičnega procesa; proces pa ni demokratičen, če vlada prepreči izražanje posameznikovih prepričanj o tem, kakšni naj bodo zakoni in politike« (Dworkin 2006).¹ Tudi zato svobodi govora v panteonu liberalne politične teorije pripada osrednje mesto, saj velja – kakor opozarjajo številni strokovnjaki – za nekakšen lakmusov test splošne svobode v pluralno raznolikih družbah. To nenazadnje potrjuje tudi dejstvo, da je na seznamu indikatorjev demokratičnosti posamezne države svoboda izražanja in z njo povezana svoboda tiska v samem vrhu. Kakor opozarja Nigel Warburton, je svoboda izražanja »v samem središču demokracije oz. osnovna človekova pravica, njena zaščita pa je znak civilizirane in strpne družbe« (Warburton 2009: 1). To potrjuje tudi osrednja vloga, ki jo ima svoboda izražanja v vseh pomembnejših mednarodnih dokumentih, vključno s *Splošno deklaracijo o človekovih pravicah* (19. člen) in *Evropsko konvencijo o človekovih pravicah* (10. člen). Še več, brez svobode izražanja se »demokracije lahko izrodijo v tiranijo« (ibid.: 2). Kakor izpostavlja Anne Weber, svoboda izražanja »ni samo posledica demokracije, temveč eden njenih pogojev« (Weber 2009: 20)² oz., kakor opozarja Amartya Sen, »v nobeni državi z razmeroma svobodnim tiskom ni bilo večje lakote« (Sen 1999: 7–8).

V nasprotju s tem pa je svoboda izražanja kot filozofski problem – kakor zgovorno izpostavlja Thomas Scanlon – »primer bolj splošnega problema o naravi in statusu pravic« (Scanlon 2003: 84). Hkrati je znotraj filozofije, kot poudarja Alan Haworth, »sodobna razprava o svobodi govora začela svoje življenje skozi polemiko o vlogi in pomenu verske tolerance. Po sedemnajstem stoletju je bil argument sočasno prenesen iz teološkega v sekularni kontekst« (Haworth 1998: 213).³ Hkrati je v samem središču razprav o svobodi

1. Kakor je v svojem članku *The Right to Ridicule* izpostavil Ronald Dworkin, Muslimani, ki so ogorčeni zaradi danskih karikatur, opozarjajo, da je v več evropskih državah zločin javno zanikati, kakor je zanikal predsednik Irana, da se holokavst ni nikoli zgodil. Pravijo tudi, da je skrb Zahoda za svobodo govora samo egoistična hinavščina, in za to imajo razlog. /.../ Potrebno je namreč novo razumevanje Evropske konvencije o človekovih pravicah, ki bi preklicalo zakon o zanikanju holokavsta in podobne zakone po vsej Evropi (Dworkin 2006).
2. To potrjuje tudi osrednja vloga, ki jo ima svoboda izražanja v temeljnih mednarodnih pravnih dokumentih, vključno s *Splošno deklaracijo o človekovih pravicah* (19. člen) in *Evropsko konvencijo o človekovih pravicah* (10. člen). Kot sta poudarila Dirk Voorhoof in Hannes Cannie, se 10. člen Evropske konvencije o človekovih pravicah »razume kot prvi dodatek Evrope /.../, kot ključni garant svobode izražanja in svobode tiska v Evropi« (Voorhoof in Cannie 2010: 408–409).
3. Glej 10. poglavje knjige Alana Hawortha *Free Speech* (1998), kjer podrobneje predstavi pojmovanje tolerance Johna Locka in njeno povezanost s svobodo izražanja.

izražanja tudi problematika sovražnega govora, ki je nenazadnje povezana z vprašanjem o mejah svobode izražanja. Kakor je v svoji knjigi *Freedom of Speech and Its Limits* izpostavil Wojciech Sadurski, sta v kontekstu demokratičnih držav,

javni in akademski diskurz o svobodi izražanja osredotočena na obrobje te svobode: poudarek je na njenih zunanjih mejah, in ne na osrednjem območju svobode izražanja. Ti mejni primeri, v katerih med posamezniki, ki so sicer resnično predani ideji svobode izražanja, prihaja do nesoglasij, vključujejo pornografijo, rasističen sovražni govor in izražanje verske nestrpnosti, razžalitev politikov in zasebnih oseb, nespoštovanje sodišč, spodbujanje k nasilju, razkrivanje vojaških ali poslovnih skrivnosti, oglaševanje blaga, kot so npr. alkohol ali cigarete, ali storitev in zabave, kot so igre na srečo in prostitucija (Sadurski 1999: 1).

To se v vsej svoji neposrednosti manifestira skozi sovražni govor ter s tem povezano spodbujanje sovraštva, rasizma, nestrpnosti in drugih diskriminatornih praks. Javni sežigi knjig in verskih simbolov ter spodbujanje sovraštva in diskriminacije, ki je svojo najbolj nedavno obliko privzelo v pozivih k nasilju do beguncev prek spletnih forumov in družabnih omrežij ter na javnih protestih v številnih evropskih mestih, so samo nekateri izmed primerov, ki opozarjajo, da svoboda izražanja – navkljub njeni osrednji vlogi v zagotavljanju odprte in svobodne družbe – ni absolutna oz. brezpogojna.

Ta sklep je – vsaj za večino strokovnjakov na evropski strani Atlantskega oceana – pričakovano neproblematičen. Dediščina oz. breme totalitarizmov 20. stoletja, ki smo jim bili priča v Evropi, nakazuje, da je omejitev svobode izražanja v celoti legitimna varovalka pred ksenofobijo, diskriminacijo in nestrpnostjo kot neposredno posledico sovražnega govora. Prav zato je spodbujanje sovraštva, rasizma, nestrpnosti in drugih diskriminatornih praks v zakonodaji številnih evropskih držav prepovedano. Čeprav je bila svoboda izražanja v svoji dolgi zgodovini velikokrat na preizkušnji, bi bil sklep večine strokovnjakov na ameriški strani Atlantskega oceana nedvomno diametralno nasproten sklepu evropskih kolegov: z omejitvijo svobode izražanja, na kateri temelji prepoved sovražnega govora, se potencialno odpre več problemov, kakor pa se jih razreši.

Osnovni cilj pričujočega prispevka je torej zagotoviti kritično predstavitev najpomembnejših argumentov o svobodi izražanja in njenih mejah, ki so najbolj neposredno razvidne skozi problematiko sovražnega govora. Prispevek sestavlja sedem ločenih razdelkov. Drugi razdelek identificira tako tradicionalne kot tudi sodobne funkcije, ki jih povezujemo s svobodo izražanja. Tretji razdelek predstavi osnovne interese, ki jih povezujemo s svobodo izražanja, in sicer »državljanske« ter »individualne« interese. Sledi analiza omejitev oz. meje svobode izražanja in s tem povezana problematika sovražnega govora. Peti razdelek predstavi nekatere izmed razsežnosti pravne podlage obravnave sovražnega govora. Sledi razprava o tem, zakaj sovražni govor predstavlja mejo svobodi izražanja ter kje in v čem so omejitve enega in drugega; prinaša tudi predlog uporabe konceptualne analize pri prepoznavanju in definiranju sovražnega govora. Sklepni del predstavi nekatere temeljnih ugovorov zoper svobodo izražanja in sovražni govor.

2 Funkcije, ki jih povezujemo s svobodo izražanja⁴

Kakor je bilo izpostavljeno že v samem uvodu, opravlja v pluralno raznolikih družbah svoboda izražanja vrsto ločenih funkcij, saj se njena vrednost razlikuje predvsem glede na primarno vlogo, ki jo svoboda izražanja opravlja. Na eni strani so posamezne funkcije predvsem družbeno »naravnane«, npr. demokratična ali pa egalitarna funkcija, medtem ko so na drugi strani nekatere izmed funkcij primarno »individualne« narave, npr. z vrlinami povezana funkcija ali epistemološka funkcija. Razlikujemo lahko med petimi ločenimi funkcijami, ki jih povezujemo s svobodo izražanja, in sicer (i) demokratična funkcija, (ii) egalitarna funkcija, (iii) epistemološka funkcija, (iv) z vrlinami povezana funkcija in (v) s samospoštovanjem povezana funkcija.

2.1 Demokratična funkcija

Resolucija 1510 (2006) Parlamentarne skupščine Sveta Evrope o svobodi izražanja in spoštovanju verskih prepričanj izpostavlja, da

brez svobode izražanja ni demokratične družbe. Napredek družbe in razvoj vsakega posameznika je odvisen od možnosti za sprejemanje ter posredovanje informacij in idej. Ta svoboščina se ne uporablja samo za izraze, ki so sprejeti ugodno ali štejejo kot neškodljivi, temveč tudi za tiste, ki lahko šokirajo, žalijo ali vznemirjajo državo oz. katerikoli del prebivalstva v skladu z 10. členom Evropske konvencije o človekovih pravicah (ETS No. 5).⁵

Podobno tudi 1. člen Resolucije 1636 (2008) Indikatorji medijev in demokracije opozarja, da je »/s/voboda izražanja in informacij v medijih temeljna zahteva demokracije. Sodelovanje javnosti v demokratičnem procesu odločanja zahteva, da je javnost dobro obveščena in da ima možnost, da svobodno razpravlja o različnih mnenjih.«⁶ Tudi Resolucija 428 (1970) Parlamentarne skupščine Sveta Evrope izpostavlja, da pravica do svobode izražanja »vključuje pravico do iskanja, sprejemanja, dajanja, posredovanja ali širjenja informacij javnega interesa«.

2.2 Egalitarna funkcija

Svoboda izražanja je povezana tudi z zagotavljanjem državljanske enakosti. Kakor izpostavlja Cass Sunstein, svoboda izražanja »zmanjšuje vrzel med voditelji naroda in njegovimi državljani, zato spodbuja njihovo spremljanje« (Sunstein 2003: 97). Hkrati pa – kot poudarja Nigel Warburton – je pomen svobode izražanja še posebej pomemben v demokratični družbi, saj imajo

volivci interes slišati in izpodbijati širok spekter mnenj, in v tem, da imajo dostop do dejstev in interpretacij kot tudi nasprotujočih si pogledov, tudi če menijo, da so izraženi pogledi politično, moralno ali osebno žaljivi (Warburton 2009: 3).

4. Za celovito predstavitev utemeljitev svobode izražanja glej članek Kenta Greenawalta *Free Speech Justifications* (1989).

5. Glej Council of Europe (2006).

6. Glej Council of Europe (2008).

Svoboda izražanja torej – vsaj načeloma – vsem članom politične skupnosti omogoča, da imajo dostop do informacij, ki jim omogočajo, da opravijo dobre izbire med različnimi pojmovanji dobrega itd. Hkrati je svoboda izražanja v svojem jedru, kakor poudarja Cass Sunstein, »namenjena zaščiti političnega nesoglasja in nestrinjanja /.../, saj zagotavlja temelje za demokratično samoupravo« (Sunstein 2003: 98). Pravzaprav svoboda izražanja »vladam prepoveduje kaznovanje ljudi za javno zavrnitev splošno razširjenih prepričanj« (Sunstein 2003: 97).

2.3 Epistemološka funkcija

Epistemološko funkcijo najbolje ponazarja prisposoba o izmenjavi idej kot razlogu za utemeljitev svobode izražanja, saj temelji na predpostavki, da najboljši predlog, postopek ali rezultat izhaja iz medsebojnega soočanja različnih idej. V tem smislu imamo s primerjavo različnih stališč, izkušenj in pogledov na voljo več informacij o določenem vprašanju oz. smo seznanjeni z različnimi izkušnjami in pogledi, tako pa imamo na voljo tudi več možnosti, med katerimi lahko izbiramo. V tem smislu svoboda izražanja bistveno prispeva k podpori idej, povezanih s t. i. klasičnim argumentom o pomenu svobode izražanja Johna Stuarta Milla.

Eden najpomembnejših družbenih kot tudi individualnih učinkov, ki so povezani s svobodo izražanja, je tudi njen prispevek k širitvi vednosti. Vrednost raznolikosti, opozarja Cass Sunstein, »prihaja iz opazovanja vrste perspektiv, vključno s čustvi, ki so povezana z njimi – in od tega, da smo v dejanski fizični prisotnosti ljudi, ki imajo te perspektive in jih ni mogoče zlahka odpraviti« (Sunstein 2003: 205). Poleg tega imajo učenci z izpostavljenostjo raznolikosti vrednot, kultur in tradicij več možnosti, ki so na voljo, da jih lahko izberejo. Če imamo na voljo različne možnosti, svoje pripadnosti in prepričanja lažje reflektiramo. Izpostavljenost drugim načinom življenja, izpostavlja Will Kymlicka, pomaga ljudem, da »opravijo informirane sodbe o tem, kaj je resnično vredno« (Kymlicka 1996: 89 90).

2.4 S samospoštovanjem povezana funkcija

Svoboda izražanja opravlja tudi funkcijo, povezano z razvojem samospoštovanja. S tem ko se lahko vsak član politične skupnosti svobodno izraža, bistveno prispeva – kot poudarja Jeremy Waldron – k lastnemu samospoštovanju in dostojanstvu »v smislu osnovnega socialnega položaja teh oseb na podlagi njihovega priznavanja kot socialno enakih in njihovega statusa, ki je nosilec človekovih pravic in ustavnih svoboščin« (Waldron 2009: 1610). Kljub temu pa je treba izpostaviti, kot je poudaril Bhikhu Parekh, da mora biti svoboda izražanja uravnotežena s »samospoštovanjem ter dostojanstvom posameznikov in skupin« (Parekh 2000: 320).

Kakor jasno kažejo ti primeri, je najpogostejši zagovor svobode izražanja utemeljen na predpostavki o kontaktni hipotezi, in sicer s trditvijo, da svoboda izražanja in s tem povezana izpostavljenost raznolikosti spodbuja medrasno, medetnično, medkulturno ali medversko spoštovanje in solidarnost med posamezniki ter ima zato vrsto družbenih in individualnih koristi. Kot je bilo predstavljeno v tem delu analize, glavni konsekvencialistični argumenti, ki jih povezujemo s svobodo izražanja, vključujejo trditve o odkritju resnice,

socialne stabilnosti, osebnega razvoja, demokracije itd. Osnovna utemeljitev za svobodo izražanja, kot poudarja Kent Greenawalt, je, da »govor spodbuja odkrivanje resnice« (Greenawalt 1989: 130). Hkrati pa je bila svoboda izražanja pogosto utemeljena tudi kot ena izmed najpomembnejših varovalk pred zlorabo oblasti.

3 Svoboda izražanja in z njo povezani interesi

Interese, ki so povezani s svobodo izražanja, lahko razvrstimo v dve ločeni skupini, in sicer (i) državljsanske interese in (ii) individualne interese.⁷ Kljub dejstvu, da se ti dve utemeljitvi običajno prekrivata, ju je treba ločiti. Interes, da se lahko izražamo, je treba ločiti od interesov, ki jih imamo, »da smo izpostavljeni ostalim, ki imajo kaj povedati« (Scanlon 2003: 85). Hkrati pa svoboda izražanja ne ščiti le posameznih govorcev, temveč tudi, kot poudarja Cass Sunstein, »nešteto število ljudi, ki imajo korist od poguma /.../ tistih, ki so nezadovoljni« (Sunstein 2003: 98).⁸

4 Svoboda izražanja in sovražni govor

Kot večina drugih pravic in svoboščin tudi svoboda izražanja ni absolutna oz. brezpogojna. Pri njenem uveljavljanju je namreč treba upoštevati tudi druge pravice in interese. Kot primer njene meje navedimo tako imenovani sovražni govor, ki je v pravni in politični teoriji in praksi verbalno, simbolično in komunikacijsko dejanje, s katerim se premišljeno izreka antipatija proti neki skupini ljudi ali posamezniku, ki pripada tej skupini, na podlagi etnične, verske in spolne usmeritve ali pripadnosti. V praktičnem oziru vsebuje verbalno zlorabo, ki temelji na uporabi žaljivih izrazov in označevalcev – kot v primeru ekstremnega političnega in religioznega govora (na primer izjav o tem, da so muslimani teroristi, da so geji in lezbijke drugorazredni državljani), ki jih včasih spremljajo tudi drugi simboli sovražstva (npr. svastika in simboli fašizma ali nacizma). Kakor opozarja David Brink, »zaposluje« sovražni govor »diskriminatorne prakse žaljenja in stigmatiziranja drugih na podlagi njihove rase, spola, spolne usmerjenosti ali drugih oblik skupinske pripadnosti« (Brink 2001: 119).

Za dejanje sovražnega govora je bistven namen zaničevanja, uperjenega v posameznika ali skupino ljudi. Kar dela razpravo o sovražnem govoru težavno, je njegova razmejitev v odnosu do svobode izražanja in statusa, ki ga ima v demokratičnih postopkih. Ker je treba v okviru liberalnega pojmovanja demokracije svobodo izražanja neizbežno razumeti kot posebej zaščiten in absolutno pravico, da bi z njo zamejili nevarnost vmešavanja države ali oblasti v procese javnih razprav, so nekateri, kot denimo Dworkin

7. Za poglobljeno analizo različnih interesov, ki jih »tradicionalno« povezujemo s svobodo izražanja, glej esej Thomasa Scanlona *Freedom of Expression and Categories of Expression*, ki je objavljen v knjigi *The Difficulty of Toleration* (2003).

8. »Pentagon Papers« je dober primer, kjer g. Daniel Ellsberg, bivši javni uslužbenec, fotokopira tajno študijo o vietnamski vojni. Kakor je v svoji knjigi *Why Societies Need Dissent* izpostavil Cass Sunstein, ta primer »predstavlja dramatični simbol ustavnega varovanja, ki se nanaša na razkritje in nesoglasje« (2003: 98–99).

(1994), v svobodi izražanja videli nedotakljiv temelj. Če branimo svobodo izražanja kot zelo nedotakljivo pravico, bo posledično skopnela dimenzija tega, kaj je in kakšno vlogo ima sovražni govor – liberallec ali libertarec bo v tem pogledu že njegovo prepoznanje, kaj šele pregon, podredil višje postavljeni vrednoti. Dodatno dimenzijo ob zaščiti posameznikovega govora pred vplivom ali cenzuro oblasti je zagovarjal že John Stuart Mill (1985), ki se mu je zdelo pomembno poudarjati, da mora posameznikovo od večine drugačno stališče biti nujno varovano – njegov kriterij poudarka svobodi govora je zato bolj na zaščiti slehernika, ki ima drugačno stališče, pred dominacijo in pritiskom večine.

Vendar takšno absolutno pojmovanje svobode govora, najbolj prepoznavno jasno izraženo v prvem amandmaju ameriške ustave, ki pravi, da kongres ne sme oblikovati nobenega zakona, ki bi omejil svobodo govora ali tiska, odpira vrsto vprašanj, ker temelji na tradiciji libertarizma in individualistični predstavi, ki je prevladovala v ZDA v zadnjih desetletjih. Po njej je svoboda izražanja svetinja, pri čemer, kot opozarja Butlerjeva (1997), spregleda številne negativne posledice sovražnega govora, saj v ohlapnem predpostavi, da med idejno sfero in praktično sfero dejanj ni nikakršne posebne vezi. Prav konkretna udejanjitev sovražnega govora in njegova nesporna družbena moč sta pripeljali do problematizacij absolutne pravice. Zato ne preseneča, da so predvsem na podlagi razumevanja in »branja« prvega amandmaja ameriške ustave številni avtorji ugotavljali, da je ta nevaren, ker ga lahko razumemo kot svobodo izražanja tudi o čemerkoli »nezamisljivem«, npr. o rasni manjvrednosti in sovraštvu do drugih ras (Matsuda 1989: 2321). Posebno vprašanje razpirajo številne možnosti zlorabe postavitve meje med obema. Kot ugotavlja Vežjak (Sardoč 2015: 28), je v javnem diskurzu velikokrat potencirano poudarjanje svobode govora in izražanja postalo že preveč družbeno neodgovorno in alibično, ker je večkrat v funkciji tega, da nas odvrne od resne razprave vsakič, ko se poskuša z agendami sovraštva doseči prepoznavne partikularne ideološke in politične cilje.

5 Pravna podlaga obravnave sovražnega govora

Manj restriktivna obravnava tradicionalno izvira iz mučnih dolgotrajnih prizadevanj, da bi v liberalnem razumevanju demokracije močno poudarili pomen svobode govora in s tem to vrednoto zaščitili pred represijo države. Prej ko slej pa pretirano poudarjanje svobode govora trči ob mejo družbeno neodgovornega in nesprejemljivega ravnanja, zato zagovorniki občutljive obravnave sovražnega govora izpostavljajo dejstvo, da nobena pravica ne more veljati absolutno – in tudi svoboda izražanja ne. Zgodovinsko vzeto izvira izraz – v angleščini *hate speech* – iz anglosaške pravne tradicije in največkrat konkretnih pravnih zadreg glede pravice do svobode izražanja, zapisane v prvem amandmaju ameriške ustave. Obstoj dovolj enotne in sprejete definicije sicer še ne bi bil nujno v pomoč ob soočenju z realnimi družbenimi praksami, ki so običajno silno pestre in zato težko ujemljive, na kar nenazadnje kaže tudi težavnost sodnih odločitev in manko sodne prakse.

Sovražni govor kot kategorijo po eni strani definirajo institucije, ki ga želijo omejiti ali preganjati, po drugi pa ustave in zakoni posameznih držav, med drugimi Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, Mednarodni pakt o državljanskih

in političnih pravicah, Mednarodna konvencija o odpravi vseh oblik rasne diskriminacije in Splošna deklaracija o človekovih pravicah. V pravnem smislu pod izrazom *hate crime* obravnavamo tudi kriminaliteto iz sovraštva, kadar je neko dejanje storjeno na diskriminatorni podlagi in sledi opisu sovražnega govora. Kot ugotavlja Završnik (2006: 51), v domači kazenskopравни doktrini sovražni govor in kriminaliteta še nista doživela celovite teoretske obravnave, neposredna pravna adjudikacija sovražnega govora pa je zaradi drugačne pravne zaščite istih vrednot, ki jih ščiti koncept sovražnega govora, nemogoča. Slovenija kot članica Evropske unije med drugim sledi definiciji Sveta Evrope, po kateri je sovražni govor »vsaka oblika izražanja, ki širi, razpihuje, spodbuja ali opravičuje rasno sovraštvo, ksenofobijo, antisemitizem ali druge oblike sovraštva, ki temeljijo na nestrpnosti, kar vključuje nestrpnost, izraženo z agresivnim nacionalizmom in etnocentrizmom, diskriminacijo in sovraštvom proti manjšinam, migrantom ali osebam z migrantskim ozadjem«.⁹

V opredelitvi niso posebej omenjene nekatere skupine, kot so npr. hendikepirani ali istospolno usmerjeni, poudarek je na nestrpnosti in sovraštvu na podlagi rasnega, etničnega in nacionalnega ključa. V Sloveniji se pri obravnavi sklicujemo tudi na določbe 63. člena Ustave RS, ki govori o prepovedi spodbujanja k neenakopravnosti in nestrpnosti ter prepovedi spodbujanja k nasilju in vojni. Sovražni govor je namreč velikokrat lahko povezan z napeljevanjem ali hujskanjem k narodni, rasni, verski ali drugi neenakopravnosti oziroma z razpihovanjem narodnega, rasnega, verskega ali drugega sovraštva in nestrpnosti. V tem primeru je neposredno protiustaven, saj je takšno sleherno spodbujanje k nasilju in vojni.

Podoben temu je 297. člen Kazenskega zakonika, ki prepoveduje javno izražanje sovraštva, nasilja in nestrpnosti. Tudi v tem členu nastopajo izrazi »sovraštvo«, »nasilje« in »nestrpnost«, zaščitene skupine pa so opisane kot tiste, pri katerih ti izrazi temeljijo na »narodnostni, rasni, verski ali etnični pripadnosti, spolu, barvi kože, poreklu, premoženjskem stanju, izobrazbi, družbenem položaju, političnem ali drugem prepričanju, invalidnosti, spolni usmerjenosti ali katerikoli drugi osebni okoliščini«. Če se glede določbe v Ustavi strinjamo, pa ni popolnoma jasno, ali opisani člen Kazenskega zakonika sploh opisuje »sovražni govor«. Po eni strani imajo tako v kazenskopravnih predpisih tovrstno izražanje označeno za prekršek vzbujaanja nestrpnosti (20. člen Zakona varstvu javnega reda ali miru) ali pa za kaznivo dejanje javnega spodbujanja sovraštva, nasilja ali nestrpnosti (po omenjenem 297. členu Kazenskega zakonika).

Pri presoji konkretnih primerov sovražnega govora in tudi zakonskih določb kaznivih dejanj smo na ravni načel soočeni s kolizijo dveh legitimnih zavarovanih interesov: pravice do svobode izražanja (39. člen Ustave RS) na eni strani ter varovanja integritete in dostojanstva posameznika oziroma posredno družbenih skupin (63. člen Ustave RS) na drugi strani. V njunem razmerju zato posledično glede na okoliščine vsakega posameznega primera poteka presoja, ali gre za še dopustno izražanje mnenja ali pa za prekršek oziroma kaznivo dejanje. Nadaljnja težava (v slovenski zakonodaji) je, ali smemo ciljno skupino, ki jo prizadeva tak govor, razširiti na podlagi vseh naštetih elementov, med drugim torej tudi na okoliščine, kot so premoženjsko stanje, izobrazba, družbeni položaj, politično

9. Primerjaj Weber (2009).

prepričanje in druga osebna okoliščina. Povedano preprosto: so izjave tipa »Bogataši so lopovi« ali »Sodniki so smeti« oblika sovražnega govora ali ne? Ni pretirano reči, da je v tem primeru pravosodna praksa povsem nedorečena – gledano onstran kazenske zakonodaje Slovenije bi nemara bil odgovor nikalen, v domačem okolju pa prakse preprosto še nimamo.

Slovenske sodne prakse s tega področja imamo silno malo, na evropski ravni pa takšne primere obravnava Evropsko sodišče za človekove pravice, ki presoja, ali so bile sodbe sodišč v posameznih državah ustrezne. Največkrat se pritožniki sklicujejo na 10. člen Evropske konvencije o človekovih pravicah, ki vsakomur podeljuje pravico do svobodnega izražanja in svobode mišljenja. Težava v javnih obravnava se dotika tudi točke, ko sovražni govor ni enostavno zajezljiv v definicije kaznivega dejanja, ampak prehaja v nekaj, kar je širše od njega. Sploh v političnih in javnih polemikah se velikokrat zamenjuje z bistveno ohlapnejšim govorom, ki bi ga lahko kategorizirali kot žalilni, diskreditacijski in zmerjaški govor: ta velikokrat ne ustreza opisu nobenega kaznivega dejanja, usmerjen pa je znova lahko v skupino ljudi (ki ni posebej zaščiten) ali posameznike. Včasih iz nevednosti ali tudi iz politične manipulativnosti (npr. medijsko podprte ali dirigirane obrambe ali zagovora posameznega politika) so z njim označene tudi osebne žalitve, zasmehovanje, obrekovanje ali mobing, največkrat celo takrat, ko se nanašajo na posamezno osebo. Hujšo obliko takih primerov predstavljajo zlorabe razprav o njem za potrebe doseganja političnih ali ideoloških ciljev. Tudi če govor ali jezik vsebujeta elemente kaznivega dejanja razžalitve, žaljive obdolžitve in obrekovanja, ki ga javnost nepravilno zaznava kot izraz političnega ali ideološkega sovraštva ali nestrpnosti, usmerjene proti posamezniku, npr. politiku ali javni osebi, mora ta za svojo zaščito poskrbeti sam z vložitvijo zasebne tožbe.

S sociološkega vidika zato smemo govoriti o manifestacijah sovraštva, nestrpnosti in verbalnega nasilja (v izjavah, zapisih, grafitih), ki ne sovpadajo nujno s sovražnim govorom kot takim, zato ga z njim ne smemo zamenjevati. Kljub temu da pogosto ni kaznivo dejanje, kultura ali govorica sovraštva (ki ni v polnem pomenu sovražni govor) postaja resen družbeni pojav, ki ga pretežno ne obravnavamo na samostojen način. Velja pa med njima konceptualno strogo ločevati.

6 Konceptualna opredelitev sovražnega govora

Mnenja glede ustreznosti definicije sovražnega govora so različna: nekateri domači avtorji, kot je Teršek (2007: 260), so prepričani, da je sovražni govor dovolj dobro definiran in da je osnovna težava le v neznanju in njegovi uporabi; spet drugi, recimo Milosavljević (2012: 112–113), pa menijo prav nasprotno: da še zlasti pri delu medijev, novinarjev in urednikov navzlic mednarodni regulaciji in množici dokumentov, ki se ukvarjajo z definicijo in regulacijo sovražnega govora, redno prihaja do ugotovitev o pomanjkanju ustrezne in natančne definicije.

Velik del razloga, zakaj je sovražni govor zunaj in tudi znotraj prava izmuzljiva kategorija, na kar npr. med drugimi opozarja Teršek (2007: 261), izhaja tudi iz njegove konceptualne ohlapnosti. Na to kaže že zgolj dejstvo, da je veliko razprav v sodobnih družbah posvečenih konkretni opredelitvi sovražnega govora v čisto partikularnem prime-

ru. S tem se največ razprav koncentrira na njegovo prepoznavanje in začetno ugibanje, kaj sovražni govor je in kaj ni. Družboslovci in pravniki zelo radi opozarjajo na negativne posledice, ki jih s sabo prinaša razpihovanje sovraštva in nestrpnosti, še zlasti verskega in etničnega. Liberalni in bolj zadržani pogled na svobodo izražanja narekuje naš svetovni nazor, v skladu s katerim se odločamo, kdaj je njegovo strogo omejevanje ključno za zgledno demokratično delovanje in kdaj preveč napihnen koncept, ki mu moramo pripisati manjši pomen, saj hitro najeda pravico do svobode izražanja, ki je v resnici (za nekatere bolj kot za druge) odločilna demokratična ali ustavna pravica in vrednota.

Webrova ugotavlja, da univerzalno sprejete definicije ni, čeprav je pojem silno pogosto v rabi, in da zakonodaja od države do države izrazito variira tako v definiciji kot v obsegu tistega, kar je po njej sprejeto kot prepovedana raba (Weber 2009: 3). Največji del težave s konceptualno ohlapnostjo je razviden že iz neposrednega dejstva, kako zelo težko je sicer definicijo sovražnega govora uprimeriti. Na kaj merimo, če neki »govor« opremimo z označevalcem »sovražni«? Slehera neprimerna komunikacija ali govor, med katere lahko štejemo vulgarizme, kletvice, opolzke dovtipe in žaljivke, meri na nekaj, kar prej kot s sovražnim opisujemo s hujskaškim in s sovraštvom intoniranim govorom ali pisanjem, usmerjenim morda tudi proti sicer družbeno zaščiteni skupini ljudi ali posamezniku, kolikor ta tej skupini pripada na podlagi posebne, v govoru ali zapisu izpostavljene značilnosti. Zamislimo si naslednje stenske grafite ali povedi: »Pedri so pokvarjenci«, »Judje ljubijo denar« ali »Smrt nigrom«. Definiciji sovražnega govora se bomo poskušali približati s predlogom nove konceptualne razlage, po kateri pojem najbolje opišejo elementi, ki so njegov konstitutivni del in tvorijo njegovo konceptualno podlago. Prednost takega pristopa je, da nam opiše pogoje *sine qua non*, brez katerih ne bo sovražnega govora in katerega uvedba omogoča hitrejšo možnost njegove identifikacije. Po konceptualni definiciji, ki jo predlagamo, lahko naštejemo tri take pogoje:

- a) naslovnik govora: ta nujno pripada ranljivi in zaradi tega posebej zaščiteni skupini ljudi, toda velikokrat se zgodi, da njegova žrtev ni neposredno skupnost kot takšna, temveč posameznik, ki je izpostavljen zaradi pripadnosti tej skupini. Imenujmo to skupino S; oznaka nam opiše subjekt, ki ji je sovražni govor namenjen: tudi če je govor zastrašujoč, zavračujoč, nestrpen, nasilen, predsodkoven in hujskaški, dejanje sovražnega govora ne bo štel za takšno, če se v skupini S ne nahajajo tisti, ki jim družba ponuja pravno zaščito zaradi njihove spolne, rasne, religiozne, etnične, nacionalne pripadnosti ali usmeritve oziroma njihove hendikepiranosti. Primeri skupine S bi torej bili: istospolno usmerjeni, invalidi, ljudje različne polti, rase, verske ali etnične pripadnosti;
- b) značilnost naslovnika: sovražni govor operira z izpostavljeno značilnostjo Z, ki jo pripiše kot lastnost posameznika ali skupine, po kateri je ta biološko različna, pohlepna na denar, nevarna, kriminalna, lažniva, kradljiva, spolno nenasitna, »umazana«, nepoštena ali kaj tretjega. V zgornjem primeru je tak Z očitno »biti pokvarjen«, »ljubiti denar« in »biti vreden smrti«. Opazimo, da je takšna značilnost lahko namišljena, fiktivna in stvar napačnega prepričanja tistih, ki jo pripisujejo, temelječa na predsodkih, subjektivnem namišljenem mnenju in posplošenih sodbah. Pomembno je dodati, da bo značilnost Z včasih podana eksplicitno, včasih pa bo vrednotenje navzoče le na impliciten način. Opišimo razliko: v stavku »Judje ljubijo denar« eksplicitno navajamo

lastnost, ki jo želimo pripisati, namreč da »ljubijo denar«, atribuirano kot nekakšno značajsko lastnost, medtem ko v stavku »Smrt nigrom« izražamo prepričanje, da so »vredni smrti« oziroma si jo zaslužijo na podlagi neki implicitne, vendar ne eksplicirane lastnosti. Enako velja, da šteje za nepomembno, če je značilnost Z dejanska ali zgolj imaginarna, torej izmišljena na podlagi občutkov strahu ali zaničevanja, kar je sicer celo bolj pogosta praksa;

- c) namen govora: tretji pogoj je namen sovražnega govora, imenujmo ga N: predstavljamo si, da je to raniti, razčlovečiti, ponižati, prestrašiti in viktimizirati ciljno skupino ali posameznika, spodbujati sovraštvo in brutalnost ali vsaj zahtevati manj pravic in več neobčutljivosti do nje. Pomembno je poudariti, da N ne opisuje nujno tistega, ker je podano *expressis verbis*: v stavkih tipa »Treba jih je postreliti« je lahko navzoč ne nujno namen streljanja, temveč že ustrahovanja, ponižanja, prezira.¹⁰

Na ta način smo dobili naslednje elemente: naslovnika S, Z, N. Pri sovražnem govoru bomo torej imeli značilnost Z, atribuirano skupini S z namenom N. Značilnost Z je lahko zelo poljubna in fiktivna, medtem ko je skupina S vedno zakonsko ali institucionalno določena in s tem posebej zaščiten. Element namena N je običajno ključen v sodnih obravnavah, saj ga je sicer zelo težko dokazovati. Vzemimo nazoren primer: v stavku »Vsi črnci nezaustavljivo kradejo«, zgledu potencialnega sovražnega govora, imamo skupino S (skupina črncev, pri čemer smo za temnopolte namenoma uporabili slabšalni izraz), nato značilnost Z (da namreč skupina ljudi, torej črnci, vedno krade) in končno namen N, s katerim želi izjavljalec ponižati ali raniti skupino S. Težko si je predstavljati, da opredelitev sovražnega govora ne bi vsebovala vseh treh naštetih elementov: ti bodo morali biti navzoči, da bi nekaj lahko štel za takšno vrsto govora.

Ko je v primeru medijsko odmevnega odziva na begunsko krizo neki slovenski publicist zapisal, da je begunce z Bližnjega vzhoda treba pričakati na meji in jih postreliti (»Jaz imam še bolj radikalno: dovoliti približanje meji zgolj na 500 m. Kar je več, vse postreliti, Bog bo že poznal svoje.«), se je s tem naslovil na ogroženo skupino ljudi (begunce), torej S, v tem primeru dojete tudi kot pripadnike drugačne vere, dojete kot nevarnost, jim implicitno pripisal značilnost Z, tj. drugačne, muslimanske vere (omenjal je Boga in nesporno govoril s pozicije kristjana), ter namen N, da bi jim škodoval z odvzemom življenja oziroma ubijanjem.¹¹

Zdi se, da specifični govor naredi za sovražnega navzočnost treh navedenih elementov. Slovensko tožilstvo je primer zavrnilo, češ da v njem ne gre za kaznivo dejanje in v pravnem smislu tudi ne za sovražni govor. Iz argumentacije bi lahko razbrali, da mora skladno z uveljavljeno sodno prakso¹² in pravnim stališčem Vrhovnega državnega tožilstva RS o pregonu kaznivnega dejanja javnega spodbujanja sovraštva, nasilja ali nestrpnosti po 297.

10. Primerjati velja še nekoliko modificiran predlog, ki ga podaja Vezjak glede iste konceptualne definicije na drugem mestu, kjer je kot četrti element dodana še lastnost govora (Sardoč 2015: 29–30). Pod lastnostjo se misli na nasilni, nestrpni, hujskaški, diskriminatorni značaj sovražnega govora.

11. Primerjaj članek o tem primeru: Monika Horvat, Sandra Hanžič, Sovražni govor je tako rekoč nepregonljiv, Delo, 29. 8. 2015.

12. Odločba Vrhovnega sodišča RS, I Ips 359/2005.

členu Kazenskega zakonika za kazenski pregon (poleg izrečenih ali objavljenih besed) biti podana objektivna možnost in verjetnost, da bo zaradi »sovražnega govora« prišlo do konkretne ogrožitve javnega reda in miru, ki se pokaže zlasti v neposredni nevarnosti posegov v telesno ali duševno celovitost posameznikov, oviranju izvrševanja pravic ali dolžnosti ljudi, državnih organov, organov samoupravnih lokalnih skupnosti in nosilcev javnih pooblastil na javnem kraju.

Pričakovano je ta pogoj takrat, ko govorimo o sovražnem govoru kot družbenem fenomenu, velikokrat nedosegljiv; s takšnim pravnim kriterijem tako lahko izločimo lepo število njegovih primerov. Nemogoče je pristati na tezo, da bi za sovražnega lahko opredelili le tisti govor, ki je sam po sebi kaznivo dejanje. Toda opisani primer nas navaja k premisleku o še enem pomembnem kriteriju, ko gre za kazensko pregonljivost: govori o dodatnem pogoju možnosti, recimo ji M, ki je potrebna, da bi se neki sovražni govor preusmeril v ogrožanje javnega reda in miru. Po drugi strani pa presoja o namenu N očitno ni tako zelo pomembna: da je imel publicist namen prizadeti begunce in hujskati proti njim, tožilstva v presoji nesporno ni zanimalo, zato je N interpretiralo kot M, torej kot možnost ali verjetnost, da bi publicist ali kdo drugi ogrozil javni red in mir, kot se glasi formulacija iz člena. Na podoben primer javnih diskusij o sovražnem govoru smo naleteli ob izjavi Slavoj Žižka za TV Slovenija, ko je komentiral solidarnostni shod sredi Pariza po napadu na uredništvo tednika Charlie Hebdo. Načelo solidarnosti, zgoščeno v geslu »Je suis Charlie«, je Žižek v novinarskem vprašanju zavrnil z besedami: »Prvič, kdo je ta »suis«? Ali tisti gnusni politiki tam, ki bi jih bilo treba vse postreliti?«¹³

Del javnega mnenja je zahteval obsodbo teh besed in je v njih videl poziv k streljanju politikov. Vendar so se kasneje inštitucije, ki se ukvarjajo z javnim delovanjem in odzivanjem, odločile, da primer obravnavajo in v njem ne prepoznajo sovražnega govora. V Svetu za odziv na sovražni govor so zapisali:

Hkrati pa je treba upoštevati kontekst in ugotoviti, da izjava s tem, ko šokira s svojo radikalnostjo, skuša opozoriti na dvoličnost in nasilnost vladajoče politike in na odgovornost oziroma krivdo konkretnih nosilcev politične oblasti za razmere v svetu. V tem smislu bi lahko sklenili, da ta izjava ni poziv k nasilju, še manj grožnja z nasiljem, ampak poziv k uporabi in odporu zoper vladajoče nasilje.«¹⁴

S pomočjo uvedenega predloga konceptualnih elementov bi lahko dejali, da Žižkova izjava ni obveljala za sovražno zato, ker v njej ni bil prepoznan namen sovraštva – če je interpretacija pravilna, je avtor želel opozoriti na dvoličnost vladajočih politik, v resnici pa jih ni imel namena ne žaliti ne diskriminirati in še manj nanje streljati.¹⁵

Konceptualna analiza sovražnega govora, ki smo jo podali skozi našete elemente, ponuja potencialno izhodišče, kako ga misliti, identificirati ter na koncu tudi družbeno preganjati in sankcionirati. Temeljni vzgib za izgon sovražnega govora sta prepričanje

13. Žižkova izjava je bila predvajana v oddaji Utrip na TV Slovenija 24. januarja 2015.

14. Primerjaj izjavo na strani Mirovnega inštituta (2015).

15. Omenjeni Svet za odziv na sovražni govor se je v svojem mnenju opredelil tudi z zanimivo gesto, skorajda brez utemeljitve; namesto nje je objavil avtorsko karikaturu, na kateri Žižek polemizira sam s sabo.

in zavest, da kot odgovorni posamezniki in družba v celoti ne bi smeli stati križem rok ob zlorabah svobode izražanja za potrebe diskriminacije in viktimizacije tistih, ki so tarča sovraštva. Dogaja pa se, da so oblike rasne nestrpnosti, ksenofobije, antisemitizma, narodnostne nestrpnosti in diskriminacije, prezira do manjšin, priseljencev in migrantov vedno bolj subtilne, manj očitne ter prav zaradi pregona in javnega odpora pogosto prikrite. Napor odkrivanja je zato vedno težji in zahteva več utemeljevanja, s čimer se sprožajo tudi nove javne polemike. Ob pričakovanem zavedanju, da so države s socialno ranljivo populacijo, revščino in brezposelnostjo ter nizko demokratično kulturo, kot tudi etnično in religiozno mešana okolja verjetno bolj naklonjena razvoju različnih oblik sovražnega govora, se je še zlasti v zadnjih desetletjih izkazalo, da so množični mediji eden ključnih momentov pri njegovem ustvarjanju in reprodukciji; še zlasti močni so t. i. novi mediji in spletna okolja, kot so forumi, blogi in klepetalnice.

7 Sklep: ugovori zoper sovražni govor in svobodo izražanja¹⁶

Kljub nedvoumni jasnosti sporočila, da je vsakršno spodbujanje sovraštva, rasizma, nestrpnosti in drugih diskriminatorskih praks (še posebej do marginalnih oz. deprivilegiranih družbenih skupin) moralno nesprejemljivo, je omejitev svobode izražanja v primeru prepovedi sovražnega govora (tudi zaradi vse prej kot enoznačnih učinkov) treba misliti v vsej njeni kompleksnosti in protislovnosti. Soglasje o vlogi in pomenu svobode izražanja v pluralno raznolikih družbah kot tudi teoretični upravičenosti in praktični nujnosti prepovedi sovražnega govora je namreč vse prej kot splošno sprejeto dejstvo. V okviru razprav o svobodi izražanja in sovražnem govoru je torej treba izpostaviti dve ločeni razsežnosti, ki ju moramo razlikovati, in sicer (i) katere oz. kje so meje svobode izražanja (*moralno vprašanje*) in (ii) kaj je sovražni govor (*substancionalno vprašanje*). Medtem ko se prvo vprašanje nanaša na utemeljitev omejitev svobode izražanja in s tem povezano mejo, ki loči sovražni govor od drugih oblik izražanja, drugo vprašanje odpira problematiko temeljnih lastnosti, ki naj bi jih imela določena oblika izražanja, da je pripoznana kot sovražni govor. Na neki ravni je to vprašanje povezano tudi z osnovnim substancionalnim vprašanjem, in sicer katere oblike izražanja legitimno štejejo za izražanje in so kot take zavarovane na podlagi svobode izražanja.

Meje svobode izražanja, kakor izhajajo iz posameznih ugovorov in očitkov, ki so bili predstavljeni zgoraj, so tesno povezane tudi s problematizacijo sovražnega govora. Zoper njega sta bila artikulirana dva ločena ugovora, in sicer (i) z identiteto povezan ugovor in (ii) z vrlinami povezan ugovor.

Prvi (z *identiteto povezan*) ugovor postavlja pred liberalno različico na pravicah utemeljenega pojmovanja državljanstva in njegove utemeljitve državljanske enakosti dva ločena

16. Za podrobnejšo predstavitev koncepta sovražnega govora ter smernic za oblikovalce politik, strokovnjake in družbo kot celoto glede meril, ki jih uporablja Evropsko sodišče za človekove pravice v svoji sodni praksi, ki se nanaša na pravico do svobode izražanja, glej *Priročnik o sovražnem govoru* avtorice Anne Weber (2009).

izziva. Na eni strani sovražni govor in druge diskriminatorne oblike izražanja negativno vplivajo na dostojanstvo in samospoštovanje tistih, ki so predmet teh oblik izražanja. Na drugi strani pa širjenje oz. spodbujanje sovraštva, rasizma, nestrpnosti, nasilja, diskriminacije, žaljivih izjav itd. povzroča spodjedanje socialne kohezije oz. enotnosti glede na diskriminatorno obravnavo tistih, ki so predmet sovražnega govora.

Drugi ugovor zoper sovražni govor je bil v veliki meri oblikovan pred posledicami sovražnega govora in drugih diskriminatornih oblik izražanja na gojenje državljskih vrlin (z vrlinami povezan ugovor). Po tej interpretaciji ima sovražni govor negativen učinek na kultiviranje osnovnih državljskih vrlin. V tem smislu izražanje sovražnega govora popači našo zavezanost enakosti spoštovanja in enakosti dostojanstva različnih skupin ali posameznikov. Sovražni govor in meje svobode izražanja so nenazadnje tesno povezani tudi z mejami tistega, kar se lahko tolerira.

Vsak izmed zgoraj predstavljenih ugovorov oz. očitkov nakazuje na posamezne pomanjkljivosti, ki jih povezujemo s svobodo izražanja. Kljub temu pa lahko identificiramo dve različni značilnosti različnih kršitev. Na eni strani imamo primarno ugovore, ki se nanašajo predvsem na moralne probleme narave svobode izražanja. Na primer, eden od očitkov v zvezi s svobodo izražanja je, da to pravzaprav sploh »ni človekova pravica« (Alexander 2005) oz. – še bolj radikalno – »da takšna stvar, kot je svoboda govora, ne obstaja«, kakor poudarja Stanley Fish (Fish 1994). Na drugi strani pa imamo ugovore, ki se nanašajo predvsem na problematičnost same vrednosti svobode izražanja. V okviru razprav o mejah svobode izražanja osnovni problem torej ni v sami opredelitvi sovražnega govora, temveč v tem, kako njegovo prepoved in sankcioniranje pravzaprav utemeljiti. Kot že tolikokrat doslej bi bila ironija zgodovine – tokrat v okviru liberalne politične misli – namreč toliko večja, da smo problem sicer najverjetneje zadeli, a samo bistvo zgrešili.

Literatura

- Alexander, Larry (2005): *Is There a Right of Freedom of Expression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brink, O David (2001): *Milliam Principles, Freedom of Expression, and Hate Speech*. *Legal Theory*, 7: 119–157.
- Butler, Judith (1997): *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. New York: Routledge.
- Dworkin, Ronald (1994): *A New Map of Censorship*. *Index on Censorship*, 23 (1/2): 9–15.
- Dworkin, Ronald (2006): *The Right to Ridicule*, *New York Review of Books* (23. 3. 2006).
- Fish, Stanley (1994): *There's No Such Thing as Free Speech ... and it's a good thing too*. Oxford: Oxford University Press.
- Greenawalt, Kent (1989): *Free Speech Justifications*. *Columbia Law Review*, 89 (1): 119–155.
- Haworth, Alan (1998): *Free Speech*. London: Routledge.
- Heyd, David (ur.) (1996): *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press.
- Horvat, Monika, in Hanžič, Sandra (2015): *Sovražni govor je tako rekoč nepregonljiv*. Delo, Dostopno prek: <http://www.delo.si/arhiv/sovrazni-govor-je-tako-rekoc-nepregonljiv.html> (29. 8. 2015).

- Kymlicka, Will (1996): *Two Models of Pluralism and Tolerance*. V: D. Heyd (ur.): *Toleration: An Elusive Virtue* (81–105). Princeton: Princeton University Press.
- Matsuda, Mari J. (1989): Public response to racist speech: Considering the victim's story. *Michigan Law Review*, 87 (8): 2320–2381.
- Milosavljević, Marko (2012): Regulacija in percepcija sovražnega govora. *Teorija in praksa*, 49 (1): 112–113.
- Mirovni inštitut (2015): Izjava Slavoja Žižka. Dostopno prek: http://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2015/01/2.-odziv_Izjava-Slavoja-Zizka.pdf (9. 3. 2016).
- Mill, John Stuart (1985): *On Liberty*. London: Penguin Books.
- Parekh, Bhikhu (2000): *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. New York: Palgrave.
- Raz, Joseph (1994): *Ethics in the Public Domain*. Oxford: Oxford University Press.
- Sadurski, Wojciech (1999): *Freedom of Speech and Its Limits*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Sardoč, Mitja (ur.) (2015): *Osnovni pojmi in dileme državljanske vzgoje: drugi del*. Ljubljana: i2.
- Scanlon, Thomas (2003): *The Difficulty of Tolerance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya K. (1999): Democracy as a Universal Value. *Journal of Democracy*, 10 (3): 3–17.
- Sunstein, Cass (2003): *Why Societies Need Dissent*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Teršek, Andraž (2007): *Svoboda izražanja (v sodni praksi Evropskega sodišča za človekove pravice in slovenski ustavnosodni praksi)*. Ljubljana: Informacijski dokumentacijski center Sveta Evrope pri NUK.
- Vezjak, Boris (2015): *Sovražni govor*. V M. Sardoč (ur.): *Osnovni pojmi in dileme državljanske vzgoje: drugi del*: 27–34. Ljubljana: i2.
- Voorhoof, Dirk, in Cannie, Hannes (2010): Freedom of Expression and Information in a Democratic Society. *The International Communication Gazette*, 72 (4–5): 407–423.
- Waldron, Jeremy (2009): Dignity and Defamation: The Visibility of Hate. *Harvard Law Review*, 123: 1596–1657.
- Warburton, Nigel (2009): *Free Speech: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Weber, Anne (2009): *Manual on Hate Speech*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. Dostopno prek: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/publications/hate_speech_EN.pdf (9. 3. 2016).
- Završnik, A. (2006): Regulacija sovražnega govora: kriminološki in kazenskopравни vidik. *Dialogi* 42 (5–6): 51–73.

Viri

- Council of Europe (1970). Resolution 428 (1970). Dostopno prek: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15842&lang=en> (10. 3. 2016).
- Council of Europe (2006): Resolucija 1510 (2006) Parlamentarne skupščine Sveta Evrope o svobodi izražanja ter spoštovanju verskih prepričanj. Dostopno prek: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17457&lang=en> (9. 3. 2016).
- Council of Europe (2008): Resolucija 1636 (2008). Dostopno prek: <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta08/eres1636.htm> (22. 11. 2009).
- Evropska konvencija o človekovih pravicah. Dostopno prek: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SLV.pdf (10. 3. 2016).

Kazenski zakonik (2008). Dostopno prek: <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlurid=20082296> (10. 3. 2016).

Mednarodna konvencija o odpravi vseh oblik rasne diskriminacije (1965). Dostopno prek: http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/CP/Zbornik/I._CERD_-_Mednarodna_konvencija_o_odpravi_vseh_oblik_rasne_diskriminacije.pdf (10. 3. 2016).

Mednarodni pakt o državljskih in političnih pravicah (1976). Dostopno prek: http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/Mednarodnipakt_drzavljskih_politichnih_pravicah.pdf (10. 3. 2016).

Splošna deklaracija o človekovih pravicah. Dostopno prek: <http://www.varuh-rs.si/pravni-okvir-in-pristojnosti/mednarodni-pravni-akti-s-podrocja-clovekovih-pravic/organizacija-zdruzenih-narodov/splosna-deklaracija-clovekovih-pravic/> (10. 3. 2016).

Ustava RS. Dostopno prek: <http://www.us-rs.si/o-sodiscu/pravna-podlaga/ustava/> (10. 3. 2016).

Zakon o varstvu javnega reda in miru (2006). Dostopno prek: <https://www.uradni-list.si/1/content?id=74232> (10. 3. 2016).

SUMMARY

Both historically and conceptually, freedom of expression is among the basic civil liberties associated with the rights-based conception of citizenship and one of the most important principles of a democratic society. Despite its centrality in political philosophy, jurisprudence and citizenship studies, freedom of expression remains a contested concept and an ambiguous principle. At the same time, many contemporary high profile controversies (e.g. the Salman Rushdie/Satanic Verses affair in the UK; the publication of the cartoons of the prophet Muhammad in the Danish Newspaper Jyllands-Posten, etc.) together with a number of cases decided by the European Court of Human Rights indicate that freedom of expression remains faced with a range of tensions, problems and challenges that are both complex and controversial. Moreover, despite its centrality at both normative and policy level, freedom of expression has been subject also to a range of objections. On the one hand, the traditional criticism claimed that freedom of expression leads to civic erosion and social fragmentation etc. On the other hand, the contemporary criticism claimed that it is a necessary but not a sufficient mechanism to match with the common principles and shared public values of a plurally diverse polity.

The basic aim of this paper is to provide a critical presentation of the most important arguments about freedom of expression, its value and the limits themselves, who are most directly reflected through the issue of hate speech. The contribution consists of seven separate sections. The second section identifies both traditional and contemporary functions associated with freedom of expression. The third section presents the basic interests associated with freedom of expression, i.e. the »civic« and the »individual« interests. This is followed by the analysis of the limits of freedom of expression and the related issue of hate speech. The fifth section presents some of the dimensions of the legal basis of hate speech. This is followed by a discussion of why hate speech represents the limits freedom of expression, where and what are the limits of both. It also presents a proposal for the use of conceptual analysis in the identification and definition of hate speech. The final section

of this paper presents some of the fundamental objections to the freedom of expression and hate speech: for the latter we propose a new conceptual definition.

Podatki o avtorjih

Mitja Sardoč, znanstveni sodelavec na Pedagoškem inštitutu
Pedagoški inštitut, Gerbičeva 62, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-naslov: mitja.sardoc@guest.arnes.si

Boris Vezjak, izredni profesor za filozofijo
oddelek za filozofijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška cesta 160, 2000 Maribor
e-naslov: vezjak@yahoo.com

Ivo Švigelj

RANLJIVOST NA PODNEBNE SPREMEMBE IN PARTICIPACIJA

IZVLEČEK

Pričujoča študija poizkuša ugotoviti, ali lahko med dejavnike ranljivosti na podnebne spremembe štejemo tudi participacijo. Teza članka se glasi: kakovost participacije vpliva na ranljivost na podnebne spremembe. Za preverjanje teze je opredeljena ranljivost na podnebne spremembe in operacionalizirana kakovost participacije s pomočjo petih najpomembnejših dimenzij. Ta model je nato preverjen na odločevalskem postopku zagotavljanja poplavne varnosti jugozahodnega dela Ljubljane z uporabo poglobljenih polstrukturiranih intervjujev in analizo pisnih komunikacijskih virov. Ugotovljene so pomembne pomanjkljivosti v upoštevanju vseh petih najpomembnejših opredeljenih dimenzij participacije, zaradi česar je mogoče sklepati, da je nizka kakovost participacije omogočila ohranjanje visoke ranljivosti.

KLJUČNE BESEDE: ranljivost, podnebne spremembe, participacija, poplavna varnost

Vulnerability to climate change and participation

ABSTRACT

The following study tries to establish whether it is possible to ascertain participation as an important factor of vulnerability to climate change. The thesis is therefore: the quality of participation influences vulnerability to climate change. In order to examine the thesis, vulnerability to climate change is defined, and the quality of participation is operationalised with the five most important dimensions. This model is then applied to a case study of a decision-making process on flood protection measures for south-west Ljubljana. Semi-structured in-depth interviews and an analysis of written communication sources are used. Important deficiencies regarding all five of the most important dimensions of participation are discovered and, therefore, it can be concluded that in the analysed case a low quality of participation enabled the vulnerability to remain high.

KEYWORDS: vulnerability, climate change, participation, flood security

1 Uvod

Ker so posledice podnebnih sprememb v določeni meri že prisotne in bodo ne glede na intenzivnost in učinkovitost blažilnih ukrepov v prihodnosti vse bolj, boj proti učinkom toplogrednega segrevanja nikakor ne more biti prepuščen zgolj blažilnim (mitigacijskim) ukrepom, pač pa je nujna prilagoditev (adaptacija) na pričakovane spremembe. Ponekod so in bodo učinki večji ter bolj škodljivi kot drugje, zato je pomemben koncept ranljivosti, na podlagi katerega ocenjujemo, v kolikšni meri lahko posledice podnebnih sprememb ogrožajo konkretne skupnosti (držav, regij, vasi, družin, posameznikov).

Glede na to, da je celotna akademska družboslovna sfera, namenjena študiju podnebnih sprememb, razmeroma nova, še bolj, kot je novo zaznavanje problema antropogenih podnebnih sprememb, ni presenetljivo, da na tem področju primanjkuje študij, ki bi jasno razložile in pojasnile mnoga vprašanja glede številnih dejavnikov, ki lahko vplivajo na ranljivost na podnebne spremembe. Temu izzivu se posveča pričujoča študija, ki se osredotoča na proučevanje enega izmed možnih dejavnikov ranljivosti na podnebne spremembe: participacijo, ki jo bomo v sledeči analizi uporabljali v smislu sodelovanja lokalnih skupnosti, posameznikov in posameznic, javnosti ter organiziranih in neorganiziranih skupin prebivalstva neposredno ali prek predstavnikov v postopkih odločanja. Postopki odločanja, na katere se nanašamo, pa so postopki, katerih namen je lokalno skupnost prilagoditi pričakovanim podnebnim spremembam in jo tako narediti manj ranljivo.

Teza študije je torej: eden izmed pomembnih dejavnikov ranljivosti na podnebne spremembe je participacija. Če je ta kakovostna in dobro izpeljana, lahko pomaga zmanjševati ranljivost na podnebne spremembe. V nasprotnem primeru, če participacije ni, ali pa – pogosteje – če ni izpeljana kakovostno, ranljivost ostaja večja, kot bi lahko sicer bila.

Pomen participacije za ranljivost predvidevamo na podlagi literature, ki preučuje njene pozitivne učinke: povečuje odgovornost in odzivnost odločevalcev (Blind 2006; Fung 2005; OECD 2001a), poveča se transparentnost odločanja (Lukšič 2002), skozi participacijo se aktivirajo ter uporabijo sposobnosti in znanja državljanov (Innes in Booher 2004), v projekt se s participacijo vnesejo novi pogledi, rešitve, novi načini razmišljanja itd. (Fung 2005; OECD 2001a; Terra Nova Partners 2003), s tem se povečuje kakovost odločitev (Bugarič 2005); participacija prispeva k večji legitimnosti sprejetih odločitev (Blind 2006; Brodie idr. 2009; Innes in Booher 2004; OECD 2001a), povečuje pravičnost odločitev (Bullard 2008; Gupte 2004; Innes in Booher 2004; Schlosberg 2009), lajša implementacijo odločitve (Bugarič 2005; Stern in Fineberg 1996), participacija naj bi prispevala tudi k opolnomočenju marginaliziranih skupnosti (Brodie idr. 2009; Luttrell idr. 2009), k večji kohezivnosti skupnosti (Brodie idr. 2009; Innes in Booher 2003), imela pa naj bi tudi določene pozitivne učinke na osebno rast udeležencev (Brodie idr. 2009; Innes in Booher 2003).

Da odločanja o okoljskih zadevah ni primerno popolnoma prepustiti zgolj strokovnjakom, tehnikom in birokratom, je na najbolj luciden način opozoril Beck (2001) s svojo teorijo družbe tveganja. Znanost je v preteklosti v zahodni družbi pomembno pomagala zmanjšati materialno pomanjkanje. Vendar pa razvoj tehnoloških, produkcijskih sil problem

pomanjkanja spremeni v problem tveganja, saj s seboj prinaša vrsto negativnih »stranskih učinkov«, še posebej ekoloških, zdravstvenih in okoljskih tveganj. Ker se znanost tako prepozna ne samo kot reševalko problemov, ampak tudi kot njihovo ustvarjalko, ta začenja izgubljati nekaj svoje avtoritete pri presojanju primernosti družbenih sprememb. Ljudje znanosti, ki je probleme ustvarila, ne dodeljujejo več brezpogojne legitimnosti in so izgubili del zaupanja vanjo. Zato je v sodobni družbi znanost zgolj sogovorec pri iskanju rešitev, in ne več izključni poznavalec resnice. Participacija državljanov, »laikov« je zato pogosto nujna za legitimnost vseh odločitev, ki neposredno vplivajo na življenje ljudi.

Najprej si bomo ogledali koncept ranljivosti na podnebne spremembe s svojimi dimenzijami izpostavljenosti, občutljivosti, prilagoditvene kapacitete (adaptacijske kapacitete) ter koncept prilagajanja (adaptacije) kot odziv družbe na pričakovane učinke podnebnih sprememb. Nato bomo operacionalizirali kakovostno participacijo: kaj pomeni, če je participacija izpeljana dobro in je kakovostna, in kaj v nasprotnem primeru pomeni neka-kovostna participacija. Na podlagi opredeljenih kriterijev kakovostne participacije bomo proučili primer odločevalskega postopka zagotavljanja poplavne varnosti jugozahodnega dela Ljubljane. V tem primeru je od leta 2003 naprej potekal postopek odločanja, katerega namen je bil znižati ranljivost na poplave jugozahodnega dela Ljubljane. Ker postopek ni obrodil sadov in je bila torej njegova učinkovitost nična, je ranljivost prebivalstva ostala visoka. Naš namen pa je ugotoviti, ali je pri tem igrala vlogo tudi kakovost participacije lokalnega prebivalstva, ki je v tem postopku sodelovalo. Namen analize je torej presoditi, ali kakovost participacije lahko razumemo kot pomemben dejavnik ranljivosti na podnebne spremembe. Da bi o tem lahko presodili, so bili opravljeni poglobljeni polstrukturirani intervjuji tako s predstavniki občine (ki v tem primeru pomenijo tudi predstavnike lokalnih skupnosti) kot s predstavniki ministrstva, ki je postopek vodilo, pa tudi s strokovnjakoma, ki sta sodelovala pri pripravi projekta. Poleg tega so bili pregledani pisna komunikacija med vsemi pravkar naštetimi akterji (pisma, dopisi, pritožbe, vprašanja in odgovori) ter zapisniki s sej, na katerih so sodelovali ti akterji.

2 Ranljivost na podnebne spremembe

2.1 Izpostavljenost

Ranljivost sistema je sestavljena iz več dimenzij. Prva izmed njih je izpostavljenost (*exposure*) sistema hazardom – ekstremnim vremenskim dogodkom. Pri tem so pomembni oblika, frekvenca, regularnost, napovedljivost in intenzivnost hazardov, katerim je sistem izpostavljen (Agrawal v Mearns in Norton 2010). Sistem je torej bolj izpostavljen, če mu grozi več pogostih in močnih, nenapovedljivih hazardov oziroma v našem primeru učinkov podnebnih sprememb. Izpostavljenost sistema v primeru podnebnih sprememb je odvisna od splošne ravni globalnih sprememb, njihove geografske razporeditve in od lokacije opazovanega sistema v tej razporeditvi (Füssel in Klein 2006). V veliki meri je izpostavljenost torej odvisna od geografske lokacije skupnosti, katere ranljivost proučujemo, v navezavi na geografsko razporeditev ter moč podnebnih sprememb in njenih »negativnih« manifestacij – odvisna je od fizično-okoljskih dejavnikov (Moss in dr. 2001). V tem

smislu je izpostavljenost izmed vseh treh dimenzij ranljivosti, ki jih bomo še opredelili, za družboslovno raziskovanje najmanj zanimiva. Vendar tudi za sociološki pogled nikakor ni nezanimiva, saj je odvisna ne samo od naravnih pojavov, ampak tudi od povsem družbenih odločitev o rabi in ureditvi prostora.

2.2 Občutljivost

Izpostavljenost pa je zgolj del ranljivosti. Ranljivost sistema namreč ne izhaja samo iz njegove izpostavljenosti, ampak tudi iz njegove občutljivosti (*sensitivity, susceptibility, tudi internal biophysical vulnerability*; Füssel 2007). Občutljivost sistema je stopnja, do katere hazard na sistem učinkuje neposredno (Füssel 2007; Luers 2005; Olmos 2001). Nekateri sistemi so lahko na primer bolj občutljivi na dvig temperature kot drugi. Enak dvig temperature lahko v drugem primeru pomeni velike spremembe in težave, v prvem pa ga kateri sploh ne bodo opazili.

Füssel in Klein (2006) občutljivost definirata kot stopnjo, do katere je sistem prizadet bodisi pozitivno bodisi negativno zaradi stimulusa, povezanega s podnebjem. Učinek je lahko neposreden ali posreden. Če je hazard močan, učinkov pa ni, je občutljivost sistema nična. Potres enake stopnje lahko tako v primeru slabe infrastrukture naredi veliko škodo, v primeru dobre infrastrukture pa škode ni. Tu se vidi različna občutljivost dveh sistemov, pri čemer je kakovost infrastrukture dejavnik te občutljivosti. V navezavi na občutljivost Luers (2005) poudarja še en pomemben element ocenjevanja ranljivosti na podnebne spremembe. To je prag (*threshold*) oziroma referenčna točka, ki pomeni mejno točko škode: če bo situacija družbo privedla prek tega praga, bo sistem doživel škodo. Pri tem dojemanju občutljivosti je torej pomembna razdalja družbe od tega praga škode: manjša ko je razdalja, bolj je sistem občutljiv, saj lahko ob manjših premikih in manjših učinkih podnebnih sprememb pride do škode na sistemu.

Občutljivost je torej odnos med izpostavljenostjo sistema in učinki te izpostavljenosti (Belliveau in dr. 2006). Občutljivost pa je tesno povezana tudi s tretjim elementom ranljivosti: prilagoditveno kapaciteto.

2.3 Prilagoditvena kapaciteta

Tretji element ranljivosti je prilagoditvena kapaciteta (*adaptive capacity, tudi adaptability*; Tapsell 2010) oziroma odpornost (*resilience*; Alberini in dr. 2006). Ta označuje kapaciteto sistema, da se pred hazardi ubrani. To je torej

/k/apaciteta sistema, skupnosti ali družbe, ki je potencialno izpostavljena hazardom, da se prilagodi, z namenom, da doseže in vzdržuje primeren nivo funkcioniranja in strukture. Določena je [ta kapaciteta] s stopnjo, do katere se je družbeni sistem sposoben organizirati, da bi povečal kapaciteto za učenje iz preteklih katastrof za boljšo zaščito v prihodnosti in da izboljša načine znižanja tveganja (UNISDR 2005: 4).

Odpornost torej vsebuje možnost prilagajanja sistema na ta način, da se zmanjšajo morebitne negativne posledice in tudi njegova zmožnost prilagajanja tako, da se povečajo morebitne pozitivne posledice hazardov (Füssel 2006). Možnost prilagajanja se nanaša

na stopnjo, do katere so možne prilagoditve v praksah, procesih ali strukturah sistemov na pričakovane ali dejanske spremembe podnebja: »Sposobnost sistema, da se prilagodi podnebnim spremembam (vključno s podnebno variabilnostjo in podnebnimi ekstremi), da na ta način ublaži potencialno škodo, da izkoristi priložnosti ali da se sooči s posledicami podnebnih sprememb« (IPCC 2007: 21; glej tudi Füssel in Klein 2006; Olmos 2001).

Pomembno je, da se zavedamo, da je koncept prilagoditvene kapacitete tesno povezan z občutljivostjo: »Občutljivost v prihodnosti je odvisna tako od občutljivosti sistema v sedanjosti kot tudi od njegove trenutne in prihodnje prilagoditvene kapacitete« (Füssel 2007: 21).

Ranljivost je torej funkcija več elementov: izpostavljenosti, občutljivosti in prilagoditvene kapacitete: »Ranljivost je stopnja, do katere je sistem dovzeten za škodljive vplive podnebnih sprememb in nesposoben soočiti se z njimi, vključno s podnebno variabilnostjo in podnebnimi ekstremi. Ranljivost je funkcija oblike, magnitude in stopnje podnebnih sprememb ter variacij, katerim je sistem izpostavljen, občutljivosti in prilagoditvene kapacitete tega sistema« (IPCC 2007: 6).

2.4 Prilagajanje (adaptacija)

Prilagoditvena kapaciteta je torej sposobnost izvajanja prilagajanja. Kaj pa je prilagajanje? »Prilagajanje (adaptacija) je prilagoditev v naravnih ali človeških sistemih kot odziv na dejanske ali pričakovane podnebne dražljaje ali njihove učinke, ki ublaži škodo ali izkoristi ugodne priložnosti« (IPCC 2007: 6).

Prilagajanje je lahko spontano (*spontaneous*, tudi *autonomous*) ali načrtovano; reaktivno ali vnaprejšnje (*anticipatory*) (Olmos 2001; Wilby in Keenan 2012); individualno ali kolektivno. Določeni avtorji razvijajo tudi bolj specifične kategorizacije (Argawal v Mearns in Norton (ur.) 2010; Huq in dr. 2003). Spontano prilagajanje se nanaša na prilagajanje, ki ga bodo ljudje oziroma skupnosti storile same od sebe, torej brez spodbud politike, oblasti, vlade itd. Primer takega spontanega prilagajanja je zamenjava vrste poljščine, ki jo prevladujoče sadijo kmetje. Do tega pride, ko se kmetje zavedo, da povečane povprečne temperature prekomerno zmanjšujejo pridelek. Načrtovano prilagajanje pa je tisto, ki ga spodbujajo organizacije, države, vlade itd. Tu gre za gradnjo infrastrukture (zadrževalniki, jezovi, namakalni sistemi), pa tudi za bolj »mehke oblike« strukturnih sprememb, kot so na primer omogočanje mikrofinanciranja malim kmetom in obrtnikom, možnosti zavarovanja pridelka, izobraževanje, informiranje, zgodnje opozarjanje na možnost vremenske ujme (*early warning system*) itd.

2.5 Dejavniki ranljivosti

Vsekakor je dejavnikov, ki lahko pomembno vplivajo na ranljivost določene skupnosti, ogromno. Med mnogimi drugimi so na primer izobrazba, spol (Kajfež Bogataj 2005), bogastvo, stanje fizične infrastrukture, socialna neenakost, pripadnost manjšinski skupnosti (Tapsell 2010), zdravje (Haines in dr. 2006; Kajfež Bogataj 2005), starost (Filiberto in dr. 2010), dostop do sredstev, dostop do informacij (Alberini in dr. 2006), dostop do tehnologije, socialni kapital, politična moč itd. (Deressa in dr. 2008).

Na splošno lahko ugotovimo, da ni konsenza glede tega, kateri dejavniki so ključni za analizo ranljivosti (Smit in Wandel 2006; Tapsell 2010). Adger in drugi (2004) tako statistično preverjajo kar 44 socialnih, ekonomskih in političnih indikatorjev ranljivosti (glej tudi Alberini in dr. 2006; Brooks in dr. 2005; Kulkarni in Leary 2007; UNFCCC 2007). Avtorji se zaradi tega niti ne strinjajo, katera okolja so najbolj ranljiva za podnebne spremembe (Füssel 2009). Vsekakor je težava v dejstvu, da so nekateri dejavniki zelo pomembni v določenih okoljih, medtem ko so manj pomembni drugod. Zaradi tega Adger in drugi (2004; tudi Brooks in dr. 2005; Füssel 2009) razlikujejo med splošnimi (generic) dejavniki ranljivosti, ki so pomembni glede na zelo različne situacije, hazarde, kontekste in sektorje (na primer revščina, neenakost), ter na drugi strani specifičnimi dejavniki, ki so pomembni zgolj v določenih situacijah, kontekstih in zgolj za ranljivost na določene hazarde (na primer število zaklonišč in cena hrane).

Literatura na tem področju je še v fazi razvoja. Imamo kvantitativne študije, ki ocenjujejo pomembnost množice dejavnikov na ranljivost na podnebne spremembe (Alberini in dr. 2006; Brooks in dr. 2005; Kulkarni in Leary 2007; UNFCCC 2007), vendar so tovrstni pristopi neceloviti. Ranljivost je namreč zelo odvisna od lokalnega konteksta. Različnih dejavnikov, ki lahko vplivajo na ranljivost, je preveč, da bi lahko z enim kvantitativnim merilom primerno merili ranljivosti različnih družb. Proučevanje ranljivosti določene skupnosti je zato nujno kvalitativna študija posameznega primera.

3 Operacionalizacija participacije

Dejavnik, katerega pomen za ranljivost na podnebne spremembe bomo analizirali v tej študiji, je participacija. Vključuje sodelovanje lokalnih skupnosti, posameznikov in posameznic, javnosti ter organiziranih in neorganiziranih skupin prebivalstva neposredno ali prek predstavnikov pri postopkih odločanja.

Čeprav je pglavitno pravilo pri organiziranju participativnega procesa odločanja to, da mora biti vsak proces zasnovan v skladu z okoliščinami in da ni ene predpisane oblike, ki bi zadoščala vsem možnim kontekstom (Kos in Marega 2002; Terra Nova Partners 2003), pa vseeno lahko naštejemo nekatera ključna načela in značilnosti participacije, ki jih mora ta vsebovati in biti oblikovana v skladu z njimi, da bo dejansko zadostila ciljem, katerim je namenjena. Zaradi prostorske stiske se bomo osredotočili na pet najpomembnejših kriterijev kakovostne participacije: pristna pripravljenost, časovna komponenta, inkluzivnost, enakopravnost in informiranost. To so pglavitne dimenzije kakovostne participacije, ki jim mora zadostiti vsak postopek participativnega odločanja, če naj bo pojmovan kot kakovosten. Vendar pa obstajajo tudi drugi elementi, ki jih tu, kot rečeno, zaradi prostorske stiske ne bomo analizirali, pa jih vseeno lahko štejemo med pomembne elemente kakovostne participacije: spoštovanje (Christiano v Bohman in Rehg 1997; Gutmann in Thompson 2004; Innes 2004; OECD 2001a), jasnost ciljev in pravil (Kos in Marega 2002; OECD 2001a; Terra Nova Partners 2003), finančni, človeški viri (Kos in Marega 2002; OECD 2001a), odgovornost oblasti (IIED 2008) in prilagodljivost (Kos in Marega 2002) itd.

1. »Pristna pripravljenost«, ¹ predanost vseh sodelujočih (tako pripravljavcev, predlagateljev kot tudi ostalih povabljenih) projektu ter pripravljenost na sodelovanje in doseganje skupnih rešitev je nujna. Pristna pripravljenost je dokaj težko določljiv koncept, vendar se v literaturi pogosto uporablja, zato ga bomo tu, čeprav morda ne popolnoma uspešno, vseeno poizkusili opredeliti in uporabiti. Pristnost se nanaša predvsem na zahtevo, da morajo biti predstavniki oblasti, države in vlade pripravljeni na resnično sodelovanje z državljanji, lokalnimi skupnostmi in zainteresirano javnostjo iz pravih razlogov (OECD 2001a; Ravazzi in Pomatto 2014). Če je ta proces participativen iz napačnih vzgibov (kar bi pomenilo, da pripravljenost na participacijo ni pristna), na primer zgolj zato, ker to zahteva zakon ali ker se s tem oblast želi zavarovati pred očitki o tem, da ne upošteva javnosti, ali pa na primer z namenom, da se zadosti mednarodnim standardom in pričakovanjem, obstaja precejšnja verjetnost, da bo imel postopek odločanja nasprotno učinke od zaželenih. Ko ljudje ugotovijo, da nimajo pravega vpliva na proces odločanja, da so njihove ideje in pripombe ignorirane, obstaja verjetnost, da bo prišlo do zapletov, do konfliktov in da bo tak proces zaradi padca zaupanja v institucije zgolj poslabšal siceršnje stanje (OECD 2001a; OECD 2001b). Pristnost pomeni tudi, da mora med akterji v procesu odločanja potekati avtentičen (ne retoričen ali ritualističen) dialog, ne zgolj monološko zastopanje lastnih interesov (Innes in Booher 2003: 37).
2. Pravočasno vključevanje v odločanje: participacija se mora začeti čim bolj zgodaj v procesu, da tako omogočimo večji razpon možnih rešitev (Kos in Marega 2002; OECD 2001a; Ravazzi in Pomatto 2014). Eksplicitno priznavanje pomembnosti zgodnje vključitve je priznано v četrtem odstavku šestega člena Aarhuške konvencije, ki pravi: »Pogodbena zagotovi udeležbo javnosti že na začetku odločanja, ko so še vse možnosti odprte in lahko javnost učinkovito sodeluje.« Morda najpogostejša napaka participativnih postopkov je, da se javnost, skupnost in posameznike povabi k sodelovanju prepozno, ko so že omejene možne rešitve problema in ni več veliko manevrskega prostora. Državljanji morajo dojemati sebe kot del celotnega procesa že od samega začetka procesa, ne pa zgolj kot nekakšen dodatek v sklepni fazi. »Pogosta praksa, pri kateri se pripombe iščejo šele, ko je večina dela glede doseganja odločitve že bilo storjenega, je vzrok za precejšnje nasprotovanje odločitvi« (Stern in Fineberg 1996: 78). Vključitev državljanov že od samega začetka prav tako omogoča odpravo tehničnih nerazumevanj, nesporazumov ipd. (Kos in Marega 2002). K časovni komponenti kakovosti participacije lahko prištejemo tudi potrebo po tem, da imajo državljanji možnost razpravljati tudi o definiciji samega problema – določanje agende, uokvirjanje problema (Petts 2008; Stern in Fineberg 1996; Terra Nova Partners 2003).
3. Inkluzivnost – proces odločanja mora biti organiziran tako, da omogoča vstop vanj široki populaciji. Vsekakor je treba omogočiti vstop v proces naslednjim kategorijam: a) V procesu odločanja lahko sodeluje, kdorkoli si to želi, kogarkoli to zanima, nikomur ne sme biti v nasprotju z njegovo voljo preprečeno, da bi sodeloval v procesu

1. *Genuine participation* (Arnstein 1969; Innes in Booher 2004; Kinyashi 2006).

odločanja (OECD 2001a; Petts 2008; Stern in Fineberg 1996; Terra Nova Partners 2003).

- b) Treba je zagotoviti sodelovanje vseh prizadetih (»demokracija prizadetih«, *democracy of affected*, Smith 2003) – vseh, ki jih odločitev zadeva, vseh, ki bodo čutili njene posledice, živijo v neposrednem okolju morebitnih sprememb ipd. (Schlossberg in Shuford 2005).
 - c) Ljudem, ki lahko s svojim znanjem, izkušnjami in poznavanjem lokalnega okolja kakorkoli pripomorejo k bolj kakovostni odločitvi. To so ljudje, ki lahko k mizi prinesejo nove, relevantne informacije (Schlossberg in Shuford 2005).
 - d) Če je to potrebno in primerno, je možno vključiti tudi akterje, ki zaradi takšnih ali drugačnih razlogov ne morejo enakovredno zastopati svojih stališč. V tem primeru lahko uporabimo institut zastopnika, zagovornika (Kos in Marega 2002).
 - e) Nevladnim organizacijam in organizacijam civilne družbe, vendar pa je pri tem treba paziti, da se jih ne dojema kot popolnih predstavnikov državljanov in da se zato zagotovi tudi participacijo neorganiziranih državljanov, ki niso vključeni v te organizacije (Abels 2008; Kos in Marega 2002).
 - f) Najbolj ranljivim in marginaliziranim delom populacije (Kos in Marega 2002; Petts 2008). Te je k participaciji velikokrat treba spodbuditi s posebnimi motivacijskimi prijemi: finančnim nadomestilom, prilagajanjem njihovem načinu življenja, urniku, kraju sestajanja, organiziranjem prevoza itd. (Innes in Booher 2004; Petts 2008).
 - g) Najmočnejšim lokalnim akterjem: v participativni proces je nujno treba pritegniti tudi osebe, ki imajo v lokalni skupnosti veliko moč, privilegiran položaj. Te osebe je treba pritegniti, ker imajo pogosto pomemben vpliv na možnost implementacije odločitve. Njihovo nesodelovanje lahko poslabša možnosti uspešne spremembe lokalnega okolja (Schlossberg in Shuford 2005).
4. Enakopravnost – vsi sodelujoči v procesih odločanja morajo biti med seboj razumljeni kot enakopravni partnerji v dialogu in odločanju. Enakopravnost ima več dimenzij (Knight in Johnson v Bohman in Rehg 1997). Prvič gre za enakost možnosti dostopa do procesa odločanja. Drugič za enakost možnosti vseh za oblikovanje problema (*agenda setting, framing*) in za enakost možnosti vplivanja na odločitve (*decision making*). Tretjič, enakost se nanaša na dostopanje do finančnih, izobrazbenih in informacijskih virov. Ter četrtič, bistveno je, da socialne, politične in ekonomske razlike med akterji v procesu odločanja in med deliberacijo ne igrajo pomembnejše vloge (Knight in Johnson v Bohman in Rehg 1997). Če so pred procesom odločanja določene skupine v populaciji bistveno marginalizirane, deprivilegirane in ranljive, mora priti do opolnomočenja teh skupin, da se bodo v proces lahko vključile bolj enakopravno (Petts 2008). V sklopu enakopravnosti govorimo tudi o tem, da morata imeti tako znanstveno-tehnični kot družbeno-vrednotni vidik enakopravno vlogo pri odločanju: odločitev ne more temeljiti zgolj na tehničnih argumentih, ampak mora biti tudi družbeno sprejemljiva, etična, pravična, lahko tudi estetska (Kos in Marega 2002).
5. Informiranost – vse informacije v postopku morajo biti objektivne, popolne, relevantne, razumljive, dostopne in tudi brezplačne (OECD 2001a). Informiranje je pogosto razu-

mljeno kot prvi ključni korak na poti k participaciji (Arnstein 1969). Informacije morajo zadostovati znanstvenim kriterijem. Kjer se pojavlja znanstveno nesoglasje, mora biti javnost o tem obveščena (Kos in Marega 2002). Stern in Fineberg (1996) temu ključnemu načelu pravita: pravilno uporabljati znanost (*getting the science right*) – analize in podatki, ki so pridobljeni za namene procesa odločanja, morajo biti v skladu z vsemi znanstvenimi standardi. Sorodno, a drugačno načelo pa je: uporabljati relevantno znanost (*getting the right science*; Stern in Fineberg 1996), s čimer pa mislimo potrebo po tem, da znanstvene analize in podatki odgovorijo na vsa pomembna strokovna vprašanja, ki si jih zastavljajo odločevalci. Če znanstvena analiza odgovarja zgolj na nekatera vprašanja, potem je ne moremo jemati kot celovito, zadostno analizo, na podlagi katere je moč odločiti. Participacija je v tem smislu pomembna, da se znanost sploh zave, na katera vprašanja je treba odgovoriti, saj ta vprašanja pogosto poraja ravno deliberacija med sodelujočimi v procesu odločanja. Če te deliberacije ni, je strokovna analiza za laike seveda ne celovita, nerelevantna.

Je pa poleg pozitivnih učinkov participacije v literaturi mogoče zaslediti tudi mnenja strokovnjakov, ki opozarjajo pred idealiziranjem te prakse; omenjajo mnoge pomembne probleme, ki jih povzroča bodisi sama participacija bodisi preveliko zanašanje na njeno moč. Kot prvo lahko tak postopek zahteva veliko več časa, pa tudi v osnovi več finančnih sredstev (tako pripravljavcev kot državljanov) in kadrov z relevantnimi sposobnostmi (OECD 2001a; OECD 2001b). Eden najbolj razširjenih očitkov zoper aktivno participacijo državljanov je ta, da državljanji nimajo zadostnega znanja, da bi lahko razpravljali o nekaterih kompleksnih problemih, in da je zato bolje, da reševanje teh vprašanj prepustimo strokovnjakom. Tudi upoštevanje lokalnega znanja ima lahko neželene posledice (zdravljenje diareje z odtegotovanjem vode bolniku, Chambers 1983). Zelo pomemben problem participacije je, da se lahko z njo v odločevalski proces samo prenesejo neenaka razmerja moči iz družbe. Participacija tako ne vodi samodejno v opolnomočenje in večjo enakost, ampak lahko zgolj reproducira družbene neenakosti (Fischer 2009; Kinyashi 2006; Kothari v Cooke in Kothari 2007; Mosse v Cooke in Kothari 2007). Nadalje velja upoštevati opozorila proti romantiziranju lokalnih skupnosti, saj te lahko vsebujejo neprimerne strukture moči. Skozi participativni proces lahko tudi lokalni posamezniki zasledujejo osebne sebične interese, ki so nasprotni občim interesom lokalne skupnosti (Mosse v Cooke in Kothari 2007).

4 Zagotavljanje poplavne varnosti

Postopek odločanja, ki ga bomo proučili z vidika pravkar operacionalizirane kakovosti participacije, je postopek zagotavljanja poplavne varnosti JZ dela Ljubljane. Začel se je konec leta 2003 s pobudo za načrtovanje državnega prostorskega načrta (DPN). V naslednjih letih je prišlo do ostrega nasprotovanja lokalne skupnosti občine Dobrova - Polhov Gradec (občina DPG) načrtovanim ukrepom – najpomembnejši izgradnji 8 metrov visokega zadrževalnika v Razorih, katerega naloga naj bi bila ob višjih čim več vode zadržati na polju, kjer naj ne bi povzročila preveč škode. Lokalna skupnost se je temu

upirala, predstavniki občine ter ministrstva za okolje in prostor pa niso mogli zblížati stališč glede možnih alternativ. Tako so 21. 12. 2008 izvedli posvetovalni lokalni referendum, na katerem so volivci z 98 % glasovali proti izgradnji zadrževalnikov Razori in Brezje, kot je bilo predvideno v osnutku DPN. Zatem se je postopek ustavil. Jasno je torej, da proces odločanja ni bil učinkovit, saj ni dosegel rezultata – zagotoviti poplavne varnosti. Naš namen je, da proučimo, ali je za to neučinkovitost kriva tudi prenizka kakovost participacije lokalne skupnosti.

Za ta namen so bili med januarjem in majem 2014 opravljene poglobljene polstrukturirane intervjuje s predstavniki občine (šest intervjujev), ki v tem primeru predstavljajo interese lokalne skupnosti, s predstavniki ministrstva za okolje in prostor (MOP) (dva intervjuja), ki so sodelovali pri vodenju projekta, ter z dvema strokovnjakoma, ki sta bila prav tako vključena v postopek zagotavljanja poplavne varnosti. Intervjuvanci so bili izbrani glede na to, kako močno so bili vpeti v odločevalski postopek. Intervjuvani so tako bili predstavniki občine, ki so bili člani posebnega delovnega telesa, ustvarjenega posebej za projekt zagotavljanja poplavne varnosti. Z njimi je bilo opravljenih šest intervjujev. To je bilo dovolj, da je količina neznanih informacij in novih mnenj v zadnjih intervjujih drastično upadla. Čeprav mnenj predstavnikov občine v splošnem ni mogoče enačiti z mnenji njenih prebivalcev in je reprezentativnost predstavnikov občine v razmerju do njenih prebivalcev zato vedno vprašljiva, pa bomo v našem primeru tovrstne pridržke zanemarili, saj rezultati lokalnega referenduma kažejo na 98 % podporo lokalne javnosti s stališči predstavnikov občine. Vsi intervjuvanci so se z veseljem odzvali povabilu na pogovor, so pa predvsem nekateri predstavniki občine želeli ostati anonimni, zato so tudi vsi odgovori, citirani v nadaljevanju, anonimizirani. Med pogovorom je bilo ves čas poskrbljeno, da ne bi prišlo do kakršnegakoli vpliva na odgovore sodelujočih. Zato je bilo na začetku pogovora vedno najprej zastavljeno vprašanje tipa »Kako vi vidite ta postopek?«, »Kje vi vidite glavni problem?«, in šele ko je intervjuvanec že sam načel podrobnejši problem, so tudi vprašanja postala podrobnejša.

4.1 Pristna pripravljenost

Intervjuvanci so večkrat izrazili dvome v pripravljenost ministrstva na kompromise in celo dvome v resnične interese ministrstva. Po mnenju sogovornika je bil na primer sestanek z generalnim sekretarjem vlade v takratnem delu postopka »čisto ena politična gesta«, ni pa bilo interesa uskladiti sprti strani ali poiskati zadovoljivo rešitev za vse udeležene. Intervjuvanka je pojasnila, zakaj so bili po njenem mnenju k sodelovanju povabljeni tudi predstavniki lokalne skupnosti:

Ja, najbrž zaradi tega, da bo lepše videti, če bomo tja prišli, da ne bodo rekli, češ, občina, da sploh jih niso povabili. Jaz bi tako rekla. Da v bistvu bodo pa le napisali, da takrat in takrat so bili povabljeni in so prišli, ne bodo rekli, da niso bili vključeni. Zaradi tega.

Drugi intervjuvanec je na isto vprašanje odgovoril: »Zato, ker zakon zahteva ...« Enak problem je zaznal tudi sogovornik, ko je govoril o morebitnem plačilu neodvisnega strokovnjaka: »Seveda so potem oni rekli, v redu, bomo mi financirali, zaradi tega, da so oni

izpadli maksimalno demokratični, da v primeru nekega pravnega postopka ne bi padli, kot da niso hoteli sodelovati z lokalno skupnostjo.«

Vsesplošna nepripravljenost na sodelovanje z lokalno skupnostjo naj bi tako vodila tudi v nezmožnost uskladitve različnih interesov, v »vztrajanje na svojem bregu«, in posledično celoten projekt ni zaživel in dosegel zastavljenega cilja: »A veste, to zame ni odnos. Oni bi morali maksimalno prisluhniti lokalni skupnosti in potem bi verjetno tudi maksimalno iztržili.« IŠ: »Pa niso?« – »Ne, niso. Tiščali so svoje do konca, mi pa tudi.«

4.2 Pravočasno vključevanje v odločanje

Iz opravljenih pogovorov lahko razberemo pogost občutek, da so bili predstavniki lokalne skupnosti v postopek odločanja vključeni prepozno, ko je bila rešitev praktično že zastavljena, in tako ni bilo več veliko prostora za alternative. Eden izmed sogovorcev je časovni potek vključevanja opisal kot prvo veliko napako v celotnem postopku:

Narobe je to, ker je prišlo do, kako bi rekel, neke vrste informacijske blokade med recimo občinskimi svetniki in državo in vodstvom občine. Se pravi, postopek se je začel konec leta 2003. Mi smo izvedeli prvič, da se sploh kaj dogaja šele junija 2005. [...]

IŠ: Prepozno, se pravi...

Absolutno. [...] Lotili so se posla, brez da bi občinski svet kaj vedel. [...] Tako da to je tak prvi problem. Zdaj iz tega naslova smo jim potem tudi očitali Aarhuško konvencijo, da nas niso vključili v postopek, problem tega je bil posledično, da so bili projekti že tako daleč narejeni, da jih je bilo težko spreminjati ...

Neprimeren začetek postopka je kot glavno težavo videl tudi drugi sogovorec:

Glavni razlog pa največja napaka pa je sedaj isto pri državnem prostorskem načrtu za plinovod in pa za visokonapetostni daljnovod – enako: v začetku je potrebno prisluhniti lokalni skupnosti in iz baze ven graditi, ne pa priti in: »To tukaj bo! Če imate kakšne pripombe jih povejte.« [...] Jaz mislim, da lokalna skupnost, ki je po zakonu upravljavec prostora, [...] ve, v katero smer peljati razvoj, ve, kje to omejujejo, je treba tem stvarjem prisluhniti in se pogovarjati na samem začetku.

Problem je metaforično ponazoril sogovornik:

Poglejte, vi ste lastnik enega zemljišča, meni nekaj v glavo pade, da bi čez vaše zemljišče neko infrastrukturo speljal. Pa bom jaz kar projekte naročil, ko bo pa tole narejeno, bom pa k vam prišel in rekel: »To takole bo. A imate kakšne pripombe?« A je to način? Ni, kajne, zgrešeno čisto.

Eden izmed izdelovalcev študije variant je samoiniciativno že uvodoma povedal:

Sedaj jaz lahko tako na splošno povem, pa pač mislim, da so prepozno vključili ljudi. Prepozno so vključili in naročnik je po mojem ... si ni predstavljaj, da se lahko to zgodi in so bili prepričani, da bo šlo to gladko skozi in se niso prej načrtno s tem ukvarjali. In do takrat, ko smo mi s to problematiko prišli do te občine, se pravi, to so te gorvodne občine, je nastala blokada s strani lokalcev in zaradi te blokade

dejansko mi nismo bili več v stanju oziroma naročnik ni mogel več ničesar speljati. [...]

IŠ: Se pravi, izvirni greh je bil, da se jih je prepozno vključilo?

Ja, sigurno. [...] Ja, mi smo v bistvu delali oziroma država je delala postopek po predpisih, ampak tukaj bi, sedaj ko gledamo vsi nazaj, bi mogoče bilo več potrebno sodelovati z javnostjo, kot pa določa zakonodaja.

Tudi drugi strokovnjak, vključen v postopek, je del problema videl v prepozni vključitvi javnosti v postopek odločanja, kar pa je posledica slabe zakonodaje:

... ampak postopki, ki to predpisujejo, ki to urejajo so tako ... Mislim, včasih bi bilo bistveno bolj človeško, če bi prišel tja in rekel, pogledajte, mi moramo tu nekaj vode zadržat pri vas, to so poplavna območja, kje vas bo najmanj bolelo? [...] Tako da tu, v začetnih postopkih, se strinjam z njimi [z lokalno skupnostjo][...], tu so se vsi skrivali za formalnimi postopki »manj se z njimi pogovarjam, manjkrat ga vidim, manj bom imel problemov«. Namesto tega bi mogoče z nekim dialogom lahko ...

4.3 Inkluzivnost

Takoj na začetku postopka naletimo na problematiko inkluzivnosti. Na prvem sestanku, ki je potekal 14. 2. 2004 in katerega cilj je bil seznaniti relevantne akterje z začetkom postopka izdelave državnega lokacijskega načrta za zagotavljanje poplavne varnosti (v nadaljevanju DLN), niso bili prisotni predstavniki občine DPG. Tudi na prvi prostorski konferenci 4. 3. 2004, na kateri je bil predstavljen osnutek programa priprave za izdelavo DLN in na kateri se je predložilo priporočila vabljenih predstavnikov glede osnutka, predstavnikov te občine ni bilo. Predstavniki občine DPG so kasneje trdili, da niso vedeli ne za sestanek ne za prostorsko konferenco.

Na omenjeni prvi prostorski konferenci je bilo tudi jasno izraženo, da lahko svoje smernice in priporočila oddajo zgolj »vabljeni predstavniki lokalne skupnosti, gospodarstva, interesnih združenj ter organizirane javnosti, ki predložijo dokazilo, da zastopajo organ, organizacijo ali drugo pravno osebo« (zapisnik št. 352-27-1/2004, 4. 3. 2004). Eksplicitno je torej navedeno, da v nasprotju z načelom inkluzivnosti v postopku ne more sodelovati kdorkoli, ki ga stvar zanima, ki si tega želi ali se čuti prizadetega – sodelovale so lahko zgolj organizirane sfere javnosti.

Neposreden ugovor zoper to izključevalnost so nato izrazili tudi prebivalci Stranske vasi v pismu Ministrstvu za okolje in prostor 2. 7. 2005, kjer so navedli:

... da je postopek obveščanja v zvezi s pripravo lokacijskega načrta za izgradnjo zadrževalnikov na Gradaščici potekal na način, ki nam ni omogočal pridobitve informacij v zvezi s spremembami v prostoru, ki bi nas neposredno prizadele. Menimo, da je naše mnenje (soglasje ali nesoglasje) neobhodno nujno, če so postopki demokratični in transparentni ...

Enako neposreden je bil eden izmed lastnikov zemljišč, ki je v pismu Ministrstvu za okolje in prostor 12. 7. 2005 zapisal: »Zahtevam, da me kot lastnika zemljišč sproti pisno obveščate o vseh postopkih in dogajanjih v zvezi s problematiko.« V tem pismu je izrazil tudi vrsto vsebinskih očitkov in opozoril na še en problem inkluzivnosti. Njen namen je

namreč tudi zagotoviti čim večji spekter različnih vidikov, alternativnih rešitev in argumentov pri reševanju problema, avtor pisma pa po navedbi številnih pripomb trdi: »Take zamisli predlagajo samo ljudje, ki ne čutijo z naravo, ki ne vejo, kakšno vrednost predstavlja kmetijska zemlja, in da ni rečeno, da bo hrana iz Evrope vedno tako cenena, kot je sedaj.«

Z načinom in možnostjo participacije že na samem začetku niso bili zadovoljni niti potencialni oškodovanci, občani ter prebivalci vaških skupnosti Dobrova, Razori in Stranska vas, ki so zato ustanovili Iniciativni odbor in MOP 12.7.2005 poslali pritožbo. V njej med drugim piše:

Kot potencialni oškodovanci nismo bili obveščeni o kakršnihkoli aktivnostih pri izdelovanju dokumentacije DLN oziroma nismo bili obveščeni o kakršnihkoli pogojih, ki naj bi jih za DLN oblikovala lokalna skupnost.

Enak očitek se ponovi večkrat, nazorno tudi v pritožbi občinskega sveta občine DPG na MOP glede nezakonitosti in neustavnosti gradnje predlaganih vodnih zadrževalnikov dne 26. 10. 2005, v kateri je zapisano, da »n/oben državni organ lastnikov in uporabnikov potencialno degradiranih najboljših kmetijskih zemljišč, kakor tudi drugih lokalnih prebivalcev tudi vpraša ne, kaj menijo o predlaganem posegu in nadomestilu škode«. V istem pismu avtorji trdijo, da je zaradi ne vključevanja lokalnih prebivalcev v več členih celo kršena ustava in tudi Aarhuška konvencija, »saj država ne sodeluje aktivno s potencialno prizadetim lokalnim prebivalstvom pri iskanju ustrezne rešitve«.

4.4 Informiranost

Kriterij informiranosti naroča, kakšne morajo biti informacije, ki se uporabljajo v postopku odločanj. Sogovorniki so zaznali več nepravilnosti glede teh informacij. O domnevni pristranskosti stroke tako poroča sogovornik, ki pravi, da:

... je bil vpliv kapitala in politike na stroko, da stroka ni delovala v skladu s svojim znanjem in stroko. Zakaj to lahko potrdim? Ker obstajajo dokumenti, da je stroka v začetku govorila nekaj, na koncu pa so bile rešitve drugačne.

IŠ: Ista stroka?

Ista stroka.

Stroka naj bi tako dokazovala, da je pravilna in primerna zgolj ena od na začetku zastavljenih rešitev. Do vseh ostalih alternativnih ponujenih oziroma predlaganih rešitev so imeli že *a priori* negativen odnos in so v tem slogu tudi izvajali svoje analize. Vse to prikazuje dialog z enim izmed udeležencev pogajanj v procesu odločanja:

Tako so odgovor obrnili, da je bilo njim v prid. Saj veste, kako je, stroka dela za naročnika, ti lahko eno zadevo obravnavaš v eno smer ali pa v drugo smer ali pa v tretjo, kakor ... odvisno kdo te plača ...

IŠ: Potem niste ravno prepričani v nevtralnost in objektivnost teh strokovnjakov, ki so sodelovali pri tem projektu?

Ne, nikakor. Ker pogledajte, saj živimo v kapitalizmu, denar je sveta vladar.

IŠ: Kaj pa, a ste razmišljali, da bi vi svojega strokovnjaka najeli?

Ja saj smo se trudili, ampak smo prišli do tega, da so vsi odvisni od ministrstva. In v bistvu neodvisnega strokovnjaka, ki mu ta aktivnost ne bi škodovala, ekonomsko ali pa mogoče karierno, pri nas ni.

Kasneje se je isti sogovorec ponovno vrnil na vprašanje objektivnosti strokovnega delovanja in opisal primer delovanja stroke v obravnavanem postopku odločanja, pri katerem se po njegovem mnenju tudi kaže strokovna neosnovanost ponujene rešitve:

A veste, potem je pa še to, o kompetentnosti, ko sva govorila: kako je ta stroka stoprocentna. Najprej so rekli, okej, če rečemo ta varianta, ki je bila zbrana. Je bil tukaj zadrževalnik za ne vem koliko milijonov litrov pa zadrževalnik v Brezju. No, in potem smo se mi začeli bunit pa argumente gor dol. Se je zgodilo, da so tisti zadrževalnik čisto izbrisali, tega so pa znižali na polovico višine. Sedaj pa vi povejte, kje je tukaj logika. A je potem ta višina sploh potrebna tukaj? To je dokaz, da je vse skupaj v megli, nekje v zraku.

Strokovnjaka, ki sta sodelovala pri intervjujih, sta izpostavila nepravilno informiranost in komuniciranje z lokalnim prebivalstvom: »Ampak dejansko tukaj je bilo to sodelovanje z javnostjo pa PR-komuniciranje, v bistvu ga absolutno ni bilo. Ker to je pač nekaj več, kar zakonodaja predpisuje.« Drugi strokovnjak je trdil, da je bilo v postopku premalo dialoga in preveč »kregarije«:

IŠ: Pa zakaj je bila tu ta kregarija?

Tu je bila kregarija, ker po mojem postopki informiranja, postopki argumentiranja v preteklosti niso bili korektni ...

4.5 Enakovrednost

Nazadnje pogledimo še kriterij enakovrednosti, ki se izraža predvsem v odnosu med stroko in laiki ter med predstavniki ministrstva in predstavniki lokalne skupnosti:

Poglejte, od začetka so bili na ministrstvu zelo vehementni, v bistvu so nam ponudili to, kar je, in fertih. Naredili so sicer neke štiri variante, ki so bile ena slabša od druge. Ampak tako, a veste, nas so tretirali vedno kot neke laike, kot nekoga, ki nima pojma in se samo nekaj boji, nekaj tečnari. Ampak to jaz ne morem sprejeti, ker vsak, ki je malo inženirja ali pa kmet, ki celo življenje že živi s to vodo, pa predniki in to, ve verjetno kakšno stvar tudi več kot oni pa tud kakšno manj kot oni, ampak ne moreš ti tem ljudem reči, da stroka se vas ne tiče.

Sogovorec je v naslednjem orisu sam tudi že izpeljal negativne posledice superiornega odnosa stroke do vseh ostalih. Tak odnos lahko po njegovem pripelje do antagonističnih razmerij med udeleženci odločevalskega postopka, kar posledično vodi v manjšo pripravljenost na sodelovanje in kompromise:

V bistvu mislim, da je ta osnovni greh ta odnos podcenjevalni ministrstva do lokalne skupnosti, kakor da smo vsi eni bebci, ki nimamo pojma o teh stvareh. Tako imaš občutek, to te potem še bolj zrevoltira, da se še bolj upreš, mogoče, kakor bi bilo racionalno.

IŠ: *Se pravi, težko bi bilo reči, da ste bili enakovreden partner?*

Ne, to sigurno ne. V bistvu skozi smo bili v podrejenem položaju, do sedaj, do konca.

Na podcenjevalnost do vsakega prispevka nestrokovnjakov k odločevalskemu projektu opozarja tudi eden izmed udeležencev pogovorov, ki je odnos med sabo in strokovnjaki dojel tako: »Ker so se uradniki z ministrstva pogovarjali z lokalno skupnostjo na način: ‚kaj boste vi, vi niste strokovnjaki, vi znate zemljo obdelovati‘. ‚Dobro vi nekaj se tu pritožujete, ampak vi ne znate izračunov narediti, to je nujno potrebno‘ in tako, ‚vi nimate pojma, vi niste naš sogovornik, najдите strokovnjaka‘.«

In na drugem mestu: »Oni pa tukaj matematiko uporabljajo: ‚poglej ti tiste‘, jaz se pač z vrtnarstvom ukvarjam, ‚pojdi ti, tiste rožice prodajaj, tukaj smo pa mi zato‘.«

5 Diskusija in zaključek

Glede vseh petih najbolj temeljnih kriterijev lahko zaključimo, da je bil postopek izveden nezadovoljivo – kakovost participacije je bila nizka. Predstavniki lokalne skupnosti so jasno izrazili mnenje, da med pripravljavci projekta ni bilo pristne pripravljenosti za participativno odločanje. Lokalna skupnost je bila tako vključena zaradi zahtev zakona, da se jih vključi, zaradi videza legitimnosti, ki ga participacija lokalne skupnosti postopku podeljuje, zaradi videza demokratičnosti. Ne pa zaradi tega, ker bi se pripravljavci zavedali, da participacija lokalne skupnosti omogoča nova spoznanja, nove poglede na problematiko, prinaša nova vprašanja, pomisleke, konstruktivne ideje o reševanju problema itd. Ali zato, ker bi bil namen pripravljavca, da se lokalnim prebivalcem podeli možnost odločanja o problemu, ki zadeva njih same.

Pri kriteriju pravočasne vključitve, ki je prav tako eden bistvenih pogojev kakovostne participacije, so pomembne pomisleke izrazili ne samo predstavniki lokalne skupnosti, ampak tudi strokovnjaki, ki sta sodelovala pri projektu. Iz njihovih odgovorov in njihovega dojemanja postopka je jasno razvidno, da se je lokalno skupnost k odločanju pritegnilo prepozno: v fazi, ko je bila rešitev že dogovorjena, ko je proces že imel jasno začrtano pot, ko je bila moč javnosti zgolj še odločanje o podrobnostih. Pripravljavci projekta se glede tega očitka branijo, da je tako pač zahteval zakon, kar sicer drži, vendar to ne spremeni dejstva, da je postopek, kar se tiče kriterija časovne komponente in zgodnje vključitve lokalne skupnosti, voden neprimerno in pomanjkljivo.

Tretji kriterij, ki smo ga proučevali, je kriterij inkluzivnosti. Na tem mestu se nismo opirali na odgovore intervjuvancev, ampak na vire pisne komunikacije med akterji v postopku. Iz pisnih virov je razvidno, da je bila k sodelovanju pri projektu povabljen zgolj »organizirana javnost« in »vabljeni predstavniki«, ne pa kdorkoli bi to želel. Na kršenje tega kriterija tako eksplicitno opozarjajo posamezniki in krajani določenih vasi, ki so najprej prosili, da se jih redno in sprotno obvešča ter vključuje v postopek odločanja, nato pa so se pritoževali, da njihovi prošnji oziroma zahtevi ni bila ugodeno.

Enako pomanjkljiv je torej tudi postopek glede kriterija enakovrednosti, kjer so sodelovalci največkrat izrazili moteč občutek neenakopravnosti med stroko in njimi, to je »laiki«, pri čemer pripravljavci argumentov, pomislekov, vprašanj in idej lokalne skupnosti niso

imeli za vredne razmisleka in upoštevanja, ampak so jih pojmovali kot obliko nevednosti in neusposobljenosti; niso jih sprejeli kot konstruktivnega sogovorca, ampak kot moteč dejavnik, oviro, ki jo je treba obiti.

V primeru informiranosti je tako iz odgovorov predstavnikov lokalne skupnosti kot iz odgovorov strokovnjakov razvidno, da komunikacija ni bila primerna: informiranosti lokalne skupnosti je bilo premalo, saj so bili ljudje dolgo prepuščeni ugibanju in govoricam o projektu, ki naj bi tekkel v njihovem okolju, poleg tega pa strokovnjaka opozarjata, da je bila komunikacija neprimerna in tudi odločilnega pomena za neuspeh projekta. Poleg tega predstavniki lokalne skupnosti trdijo, da stroka, njihove študije in njihovo delo niso bili nevtralni, ampak so strokovnjaki v svojih analizah sledili navodilom pripravljavca projekta, ki jih je plačal.

Ne glede na to, da smo v študiji pregledali samo pet najpomembnejših kriterijev kakovostne participacije, in ne vseh prepoznanih pomembnih dimenzij, lahko ugotovimo, da je bil postopek odločanja glede na teh pet pglavitnih dejavnikov v tem primeru zelo pomanjkljiv. Jasno je, da četudi bi bil postopek v vseh ostalih dejavnikih (spoštovanje, jasnost ciljev in pravil, finančni in človeški viri, odgovornost oblasti, prilagodljivost) popolnoma zadovoljiv (kar je spričo doslej ugotovljenega dokaj neverjetno), so nepravilnosti glede proučevanih petih kriterijev tako bistvene in imajo (po besedah sogorcev) tako močan izkazan vpliv na neučinkovitost projekta, da lahko zaključimo, da je bila participacija v postopku odločanja o zagotavljanju poplavne varnosti nizke kakovosti. Neupoštevanje temeljnih kriterijev, katerim mora participacija zadoščati, je neposredno vodilo do neučinkovitosti odločevalskega postopka in s tem do neuresničitve prilagoditvenih ukrepov, ki bi lahko zmanjšali ranljivost prebivalstva na poplave. Ranljivost na podnebne spremembe je tako ostala visoka, v veliki meri zaradi nizke kakovosti participacije lokalnega prebivalstva v odločevalskem postopku, katerega namen je bil ravno zmanjšanje te ranljivosti.

Literatura

- Abels, Gabriele (2008): Citizen's deliberations and the EU democratic deficit – is there a model for participatory democracy? Prispevek na konferenci: Fourth Pan-European Conference on EU politics; Panel »Governance and Participation«. 25.–27. september 2008. Dostopno prek: <http://www.jhubc.it/ecpr-riga/virtualpaperroom/045.pdf> (26. 10. 2015).
- Arnstein, Sherry R. (1969): A ladder of citizen participation. *Journal of the American institute of planners*, 35 (4): 216–224.
- Beck, Ulrich (2001): Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno. Ljubljana: Krtina.
- Belliveau, Suzanne, Barry Smit in Ben Bradshaw (2006): Multiple exposures and dynamic vulnerability: evidence from the grape industry in the Okanagan Valley, Canada. *Global Environmental Change*, 16 (4): 364–378.
- Blind, Peri (2006): Building trust in government in the twenty-first century. Prispevek pripravljen za 7. Global Forum on Reinventing Government. Dunaj: 26.–29. junij.
- Bohman, James in William Rehg (ur.) (1997): *Deliberative democracy*. Cambridge, London: The MIT Press.

- Brodie, Ellie, Eddie Cowling, Nina Nissen, Angela Ellis Paine, Veronique Jochum in Diane Warburton (2009): Understanding participation: a literature review. Dostopno prek: <http://pathwaysthroughparticipation.org.uk/wp-content/uploads/2009/09/Pathways-literature-review-final-version.pdf> (27. 9. 2015).
- Brooks, Nick, Neil Adger in Mick Kelly (2005): The determinants of vulnerability and adaptive capacity at the national level and the implications for adaptation. *Global environmental change*, 15 (2): 151–163.
- Bugarič, Bojan (2005): Pravni vidiki sodelovanja javnosti pri pripravi in sprejemanju predpisov. *Uprava*, 3 (1): 7–24.
- Bullard, Robert D. (2008): *The Quest for Environmental Justice: Human Rights and the Politics of Pollution*. San Francisco: Sierra Club Books.
- Chambers, Robert (1983): *Rural development: putting the last first*. London, Lagos, New York: Longman Inc.
- Cooke, Bill, in Uma Kothari (ur.) (2007): *Participation: the new tyranny?* London, New York: Zed Books.
- Few, Roger (2003): Flooding, vulnerability and coping strategies: local responses to a global threat. *Progress in development studies*, 3 (1): 43–58.
- Filiberto, David, Nancy Wells, Elaine Wethington, Karl Pillemer in Mark Wysocki (2010): Older people and climate change: Vulnerability and health effects. *Generations*, 33 (4): 19–25.
- Fischer, Frank (2009): *Democracy & Expertise*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Fung, Archon (2005): Varieties of participation in complex governance. *Prispevek na delavnici Theorizing Democratic renewal*, v Vancouvru, Canada, 10.–11. junij 2005. Dostopno prek: <http://www.archonfung.net/papers/fungvarietiesofpart.pdf> (11. 4. 2001).
- Füssel, Hans-Martin (2007): Vulnerability: a generally applicable conceptual framework for climate change research. *Global Environmental Change*, 17 (2): 155–167.
- Füssel, Hans-Martin, in Richard Klein (2006): Climate change vulnerability assessments: an evolution of conceptual thinking. *Climatic Change*, 75 (3): 301–329.
- Gupte, Manjusha (2004): Participation in a gendered environment: the case of community forestry in India. *Human Ecology*, 32 (3): 365–382.
- Gutmann, Amy, in Dennis Thompson (2004): *Why deliberative democracy?* Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Haines, Andy, Sari Kovats, Diarmid Campbell-Lendrum in Carlos Corvalan (2006): Climate change and human health: impacts, vulnerability, and mitigation. *Lancet*, 367 (9528): 2101–2109.
- Huq, Saleemul, Atiq Rahman, Mama Konate, Youba Sokona in Hannah Reid (2003): *Mainstreaming adaptation to climate change in least developed countries*. International Institute for Environment and Development. Dostopno prek: <http://www.un.org/special-rep/ohrls/ldc/LDCsreport.pdf> (7. 4. 2011).
- Innes, Judith E. (2004): Consensus building: clarifications for the critics. *Planning Theory*, 3 (1): 5–20.
- Innes, Judith E., in David E. Booher (2003): Collaborative policy making: governance through dialogue. V Maarten A. Hajer in Hendrik Wagenaar (ur.): *Deliberative policy analysis*, 33–59. Cambridge: Cambridge University Press.
- Innes, Judith E., in David E. Booher (2004): Reframing public participation: strategies for the 21st century. *Planning Theory & Practice*, 5 (4): 419–436.

- International Institute for Environment and Development, The (IIED) (2008): Participatory learning and action. Towards empowered participation: stories and reflections. Nottingham, VB: Russel Press.
- Kajfež Bogataj, Lučka (2005): Podnebne spremembe in njihovi vplivi na kakovost življenja ljudi. *Acta Agriculturae Slovenica*, 85 (1): 41–54.
- Kinyashi, George Frank (2006): Towards genuine participation for the poor. Dostopno prek: http://www.eldis.org/fulltext/genuine_participation.pdf (27. 9. 2015).
- Luers, Amy L. (2005): The surface of vulnerability: An analytical framework for examining environmental change. *Global Environmental Change*, 15 (3): 214–223.
- Lukšič, Andrej (2002): Politološki premislek ob Aarhuski konvenciji. *Teorija in praksa*, 39 (3): 321–330.
- Luttrell, Cecilia, Sitna Quiroz, Claire Scrutton in Kate Bird (2009): Understanding and operationalising empowerment. Delovno poročilo Overseas Development Institute. Dostopno prek: <http://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/5500.pdf> (26. 10. 2015).
- Mearns, Robin, in Andrew Norton (ur.) (2010): Social dimensions of climate change. Washinton: The World Bank.
- Olmos, Santiago (2001): Vulnerability and adaptation to climate change: concepts, issues, assessment methods. Prispevek pripravljen za Climate Change Knowledge Network. Dostopno prek: http://www.iisd.org/cckn/pdf/va_foundation_final.pdf (14. 4. 2011).
- Petts, Judith (2008): Public engagement to build trust: false hopes? *Journal of risk research*, 11 (6): 821–835.
- Ravazzi, Stefania, in Gianfranco Pomatto (2014): Flexibility, argumentation and confrontation. How deliberative mini publics can affect policies on controversial issues. *Journal of public deliberation*, 10 (2).
- Schlosberg, David (2009): Defining environmental justice : theories, movements and nature. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Schlossberg, Marc, in Elliot Shuford (2005): Delineating 'Public' and 'Participation' in PPGIS. *Journal of the Urban and Regional Information Systems Association*, 16 (2): 15–26.
- Smith, Graham (2003): Deliberative democracy and the environment. London, New York: Routledge.
- Stern, Paul, in Harvey Fineberg (1996): Understanding risk: informing decisions in a democratic society. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Wilby, Robert L., in Rod Keenan (2012): Adapting to flood risk under climate change. *Progress in Physical Geography*, 36 (3): 348–378.

Viri

- Adger, Neil, Brooks, Nick, Bentham, Graham, Agnew, Maureen, in Eriksen, Siri (2004): New indicators of vulnerability and adaptive capacity. Tehnično poročilo št. 7 Tyndall Centre for climate change research. Dostopno prek: <http://www.tyndall.ac.uk/content/new-indicators-vulnerability-and-adaptive-capacity> (2. 5. 2011).
- Alberini, Anna, Chiabai, Aline, in Muehlenbachs, Lucija (2006): Using expert judgment to assess adaptive capacity to climate change: evidence from a conjoint choice survey. Delovno poročilo za Fondazione Eni Enrico Mattei. Dostopno prek: <http://www.feem.it/userfiles/attach/Publication/NDL2005/NDL2005-106.pdf> (18. 4. 2011).

- Deressa, Temesgen, Hassan, Rashid M., in Ringler, Claudia (2008): Measuring Ethiopian farmer's vulnerability to climate change across regional states. Študija pripravljena za International food policy research institute.
- Füssel, Hans-Martin (2009): Review and quantitative analysis of indices of climate change exposure, adaptive capacity, sensitivity, and impacts. Poročilo za World Development Report 2010. Dostopno prek: <http://wdronline.worldbank.org/worldbank/a/nonwdrdetail/145> (2. 5. 2011).
- IPCC (2007): Climate Change 2007: Impacts, adaptation and vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kos, Drago, in Marega, Milena (ur.) (2002): Aarhuška konvencija v Sloveniji: strokovna priporočila za implementacijo Konvencije o dostopu do informacij, udeležbi javnosti pri odločanju in dostopu do pravnega varstva v okoljskih zadevah. Ljubljana: Regionalni center za okolje za srednjo in vzhodno Evropo.
- Kulkarni, Jyoti, in Leary, Neil (2007): Climate change vulnerability and adaptation in developing country regions. Končno poročilo projekta »Assessments of impacts and adaptations to climate change«. Dostopno prek: http://www.aiaccproject.org/Final%20Reports/Final%20Reports/Draft%20Final%20Report_AIACC_April%2007.pdf (24. 3. 2011).
- Moss, Richard H., Brenkert, Antoinette L., in Malone, Elizabeth L. (2001): Vulnerability to climate change: a quantitative approach. Poročilo pripravljeno za U.S. Department of Energy. Dostopno prek: http://www.globalchange.umd.edu/data/publications/Vulnerability_to_Climate_Change.PDF (18. 4. 2011).
- Moss, Richard H., Brenkert, Antoinette L., in Malone, Elizabeth L. (2001b): Citizens as partners. OECD handbook on information, consultation and public participation in policy-making. OECD.
- OECD (2001a): Citizens as partners. Information, consultation and public participation in policy-making. OECD.
- Tapsell, Sue, McCarthy, Simon, Faulkner, Hazel, in Alexander, Meghan (2010): Social vulnerability to natural hazards. Delovno poročilo št.4, CapHaz-Net, Flood Hazard Research Centre – FHRC, MiddlesexUniversity, London.
- Terra Nova Partners (2003): Citizen participation: a source of inspiration for the European Union? Haag: Ministry of the Interior and Kingdom Relations.
- United Nations Framework Convention on Climate Change (2007): Impacts, vulnerabilities and adaptation in developing countries. Dostopno prek: <http://unfccc.int/resource/docs/publications/impacts.pdf> (7. 4. 2011).
- United Nations International strategy for disaster reduction (2005): Hyogo Framework for action 2005-2015: Building the resilience of nations and communities to disasters. Končno poročilo World Conference on Disaster Reduction.

SUMMARY

Since the systematic involvement of social sciences in the sphere of climate change issues is of a relatively recent occurrence and is therefore relatively undeveloped, the purpose of this study is to tackle one specific issue in this sphere. The question of the possible influence of participation on vulnerability to climate change is posed. The thesis of the study is: quality of participation is an important factor of vulnerability to climate change;

high quality of participation helps the decision making process to achieve good results: efficient adaptation to climate change and therefore to lower the vulnerability to climate change. In the opposite case, if the quality of participation in the decision making process is low, results will be weaker, the resulting adaptation of a lesser degree and therefore the vulnerability of the local population will remain high(er). In order to examine the thesis, first, vulnerability to climate change is defined with its three dimensions: exposure, sensitivity and adaptive capacity, as is the concept of adaptation to climate change. Then, participation, defined in this instance as the participation of local community, public, individuals, organized and unorganized groups of people directly or through representatives in the decision making process, is operationalized with five main dimensions, criteria, which the decision making process must satisfy if it is to be understood as participatory decision making process. These five most important criteria, according to which, the quality of decision making process participation can be ascertained are: »genuine willingness«, time component, inclusiveness, equality and information. To examine the thesis, a case study of the decision making process on flood protection measures for the flood security of south-west Ljubljana is done. Ten in-depth half-structured interviews are done with representatives of Dobrova – Polhov Gradec municipality, representatives of Ministry of the environment and spatial planning and with experts, who worked on this case. Along with the interviews, official written communication among these actors is examined. Analysis shows that on all five most important criteria of participation, deficiencies abound. On the criteria of genuine willingness of participation, interviewees expressed conviction that there was no true preparedness for participation on the part of the ministry. Rather, the purpose of participation was to satisfy the legal demands of decision making process, and to achieve a view of democratic legitimacy of the decision making process. On the criteria of time component, major faults are found: local community was not able to participate early in the process, but only at a point, where the ministry already decided what is the problem and exactly how it will be resolved. Not only the representatives of local community, but also the experts agreed, that the inclusion of the local community was too late (although in agreement with the law), and that this was the major reason for the ineffectiveness of the decision making process. Dimension of inclusiveness also exhibits important faults. Written communication sources reveal, that local actors (individuals and groups of local villages) expressed dissatisfaction on the fact, that they were not allowed to participate in the decision making process. The fourth dimension of participation – equality, involves different aspects, and on all these aspects serious objections from the interviewees toward the examined case are raised. According to the views of the interviewees, representatives of the local community were first unequal towards the representatives of the ministry, which showed arrogance, superiority and inability of dialogue, and secondly towards the experts working on the case, who also showed no interest to listen to the alternative proposals from the local community. Lastly, on the criteria of information, doubts about the neutrality of expert analysis are frequently raised, as is the objection, that the local community was not informed properly of the project underway, and that communication from the ministry to the local community was lacking at best, and non-existent at worst. Low quality of participation in this case was therefore recognized, and this lowered the

effectiveness of the adaptation process, therefore enabling the vulnerability to remain high. The conclusion is that participation of the local community in the decision making process whose aim is the adaptation to climate change, can be an important factor of the vulnerability to climate change.

Podatki o avtorju

univ. dipl. soc. Ivo Švigelj, doktorski kandidat
 Postojnska cesta 19a, 1381 Rakek, Slovenija
 E-pošta: ivosvigelj@gmail.com
 Tel.: 031328281

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Marko Hočevar

Boris Buden: Cona prehoda: O koncu postkomunizma.

Ljubljana: Založba Krtina, 2014.

208 strani (ISBN 978-961-260-076-1), 22 EUR

Boris Buden v knjigi *Cona prehoda* naslavlja številna pereča vprašanja. Knjiga je v nemškem izvirniku izšla že leta 2009, kar zgolj dokazuje, da je Buden že takrat mislil in reflektiral probleme, ki so se še dodatno izostrili po letu 2010. Avtor zastavlja številna vprašanja in podvprašanja, ki (implicitno) naslavlajo projekt Evropske unije, procese integracije držav v EU kot tudi neoliberalne ideologije in prakse, ki vodijo v dezintegracijo družbe ter individualizacijo. Ob vsem tem pa izpostavlja, da na globalni ravni v zadnjih nekaj desetletjih poteka kulturalizacija politične sfere, političnih fenomenov in ne nazadnje tudi razrednega boja.

Knjiga je sistematično strukturirana in razdeljena na tri širše tematske sklope. V prvem delu se avtor osredotoči na konceptualno in praktično analizo ter kritiko tranzicije. V drugem širšem tematskem sklopu Buden analizira »razkroj družbe« ter problematizira (ne)političnost vere in kulturno prevajanje. Zadnji širši tematski sklop pa je namenjen vprašanju (ne)možnosti utopije. Skozi te tri tematske sklope Buden prikaže depolitizacijo in desocializacijo družbenih in političnih problemov. Rdeča nit knjige je ravno vprašanje in problematiziranje tranzicije. Nemožnost utopije in razkroj družbe ter kulturno prevajanje so fenomeni, ki so se pojavili kot posledica in produkt tranzicije realsocialističnih družb v predstavniško demokracijo in kapitalistični način produkcije.

Buden se na začetku knjige, kot že rečeno, ukvarja z vprašanjem tranzicije, ki je bila mišljena kot prehod od realsocializma h kapitalističnemu načinu produkcije. Že v pojmovanju tranzicije in edinega možnega konca te tranzicije se lahko opazi, da je prišlo do »konca zgodovine«. Kot zanimivost Buden izpostavi, da je v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja »tranzicija« obstajala zgolj retrospektivno. Šlo je za refleksijo določenih pojavov v Latinski Ameriki. Od konca 80. let 20. stoletja pa tranzicija služi kot teleološka in ideološka fantazma. Vse poti naj bi nujno peljale v kapitalizem in predstavniško demokracijo. Takšno pojmovanje tranzicije vodi v normalizacijo in prilagajanje normi. Normo pa predstavlja sebični posameznik, kar omogoča tudi razbijanje družbe in predstav o tem, da družba sploh obstaja.

Hrvaški filozof sicer ne naredi podrobne analize »tranzicije« konkretne nacionalne države, a je jasno, da v knjigi izhaja predvsem iz izkušenj držav bivše Jugoslavije. Ostaja na teoretski ravni in analizira ideologijo mantr o tranziciji, ki naj bi nas peljala v svobodo, nikakor pa ne v enakost. Prikaže ideološkost in vpetost tranzicije v širitev kapitalističnih idej ter praks, ki zakrivajo razredni boj, ki poteka v ozadju. Zaradi tega Buden govori o kritiki »tranzitologije«.

Na proces (postkomunistične) tranzicije je treba gledati kot na vzgojo. Državljan je postal nedoletni »politični otrok«. Gre za pojav, ki ga Buden povezuje s pedagogiko in konceptom »doletnosti«. Vsi tisti, ki so bili prej percipirani kot državljani, kot politične živali, ki so izbojevali sistemske spremembe z »revolucijami«, se zvedejo le na »otroke«, ki jih je treba vzgojiti. Državljan, ki so uspeli zrušiti realsocialistične režime, so sedaj zgolj otroci, ki jih je šele treba naučiti, kaj so politika, demokracija in svoboda. Ni več prostora za avtonomijo.

Tukaj moramo dodati tudi to, pa čeprav Buden tega eksplicitno ne izpostavi, da gre za izjemno evolucionistično in napol rasistično razumevanje razvoja, ki je podobno teorijam socialnega evolucionizma 19. stoletja. Vendar to, kar Buden naslovi implicitno, ta »tranzicija«, nikoli ni bila mišljena kot neka vmesna postaja, temveč prej kot permanentno stanje, kjer se širi krog tistih, ki jih je šele treba vzgojiti v državljane, v racionalne in sebične posameznike.

Druga pomembna tematika, ki je predmet njegove analize, je ponovni vznik vere in vdor vere v politiko. Namreč, avtor vprašanje vere in ponovnega oživetja »boga« umesti ravno v obdobje tranzicije. Gre za obdobje postsekularizacije in političnosti na novo odkritega boga. »Komunistični

totalitarizem« je imel za posledico sekularizacijo družbe, ki pa danes ne obstaja. Buden tu izpostavi Johna Rawlsa in Jürgena Habermasa, velika liberalna teoretika in filozofa, ki sta omogočila in »legitimiral« vdor vere v politične debate, pod pogojem, da je jezik tistih, ki imajo verske motive, prevedljiv v jezik, ki je razumljiv vsem. S to razliko, da je »breme« prevoda pri Rawlsu na verujočih, pri Habermasu pa na tistih, ki so sekularni. Slednji tudi vztraja, da se morajo sekularni državljani prilagoditi novi vlogi vere, saj ima ta lahko veliko pozitivnih učinkov na politiko in na vse državljane. Tako vera ni več samo stvar zasebne sfere, temveč, kot vedno, razen v času »pošastnega« komunizma in v laični Franciji, igra zelo pomembno vlogo tudi v politiki. Celotni sekularni politični prostor je sedaj treba prilagoditi veri, bogu. Ob tem gre tudi za kulturno prevajanje vere, kjer pa začne vera odrejati kulture in postane osnova za kulturne antagonizme. Kulturni antagonizmi pa začnejo delovati tudi na političnem polju; tako se vsa ali pa večina političnih vprašanj prevaja v jezik kulture. Jasno je, da gre za depolitizacijo konfliktov in tudi razrednega boja.

Pomembno je, da imajo takšni politični procesi za posledico nemožnost utopije. Danes je utopija oziroma razmišljanje o utopiji še vedno obrnjena v preteklost, in ne v prihodnost. Iz tega Buden izpelje zaključek, da je značilnost postkomunizma, tranzicije v liberalno demokracijo in kapitalizem konec utopij. Konec realsocializma označuje tudi konec političnih in družbenih utopičnih projektov. Emancipatorni potencial, ki je bil vezan na utopične projekte, je kar naenkrat izginil. Toda to še ne pomeni, da je izginila ideja emancipacije. Problem pa je, da je vezana na racionalnega in sebičnega posameznika. Tako projekt tranzicije med drugim vključuje tudi razkranjanje družbe, depolitizacijo problemov in kulturalizacijo vseh vidikov življenja. Družbeno-politične utopije pa postanejo možne zgolj v retrospektivi.

Poleg izjemnih Budnovih analiz moramo na tem mestu omeniti tudi določene nekonsistentnosti oziroma nejasnosti. Prvič, obstaja določena pojmovna in konceptualna zmeda. Buden pojme komunizem, socializem in realsocializem uporablja kot zamenljive. Iz določenih vrstic sicer lahko domnevamo, da Buden razume komunizem kot ideologijo, (real)socializem pa kot zgodovinsko manifestacijo te ideologije. Nekaj podobnega lahko sklepamo tudi iz opredelitve »postkomunizma«, ki jo Buden »prevzame« od Zbigniewa Brzezinskega. Postkomunizem pri Brzezinskem označuje obdobje, ko niti največji komunisti ne verjamejo več v komunizem. Buden poskuša prikazati neustreznost tega pojma oziroma problematičnost »postkomunizma« in tranzicije skozi celotno knjigo. Vendar ravno iz te opredelitve »postkomunizma« vidimo, da gre tudi pri Brzezinskem za vprašanje ideologije. A tudi če razumemo komunizem kot ideologijo, pridemo do zagate. Opravititi imamo s konceptom ideologije, Buden pa nikjer ne razloži, kako razume koncept ideologije in kako ga uporablja. Če beremo Marxa, potem mislimo komunizem v sferi revolucionarne teorije in prakse, in ne kot neko družbenoekonomsko formacijo, kar je bil (real)socializem. Marx pa nikjer ne govori o komunizmu kot o ideologiji. Zaradi takšne zmede in nedoslednosti pri uporabi pojmov komunizem in socializem bi moral avtor bolj jasno zapisati, kaj razume pod tema dvema pojmomoma.

Druga kritika leti na Budnovo po našem mnenju zelo idealistično razumevanje dogodkov ob padcu berlinskega zidu. Ne gre za to, da bi zanikali emancipatorni potencial vseh teh »demokratskih« revolucij v vzhodni Evropi (o Jugoslaviji tukaj ne moremo govoriti že zaradi načina razpada države in številnih vojn, ki so sledile). Pri propadu realsocialističnih režimov ni šlo zgolj za neko avtentično zgodbo boja zatiranih proti partijskim nomenklaturam in aparatčikom. Propad realsocializma je bil, vsaj delno, politični projekt kapitalističnega »Zahoda«. Realsocializem se ni »zrušil sam vase«, temveč je bil poražen (s finančnimi, kadrovskimi in vojaškimi sredstvi). Šlo je za politični boj ter za uspešno usmerjanje in izkoriščanje avtentičnih, emancipatornih in demokratičnih stremeljenj ter želja ljudstev v realsocialističnih državah.

Budnova knjiga vsekakor prinaša temeljit premislek o političnih in družbenih pojavih, ki nam krojijo življenje. Čeprav knjiga ni eksplicitno politološka, analiza ponuja veliko več kot pa večina analiz »tranzicije«, ki so jih naredili v Sloveniji in na celotnem območju nekdanje Jugoslavije. Zaradi tega je Budnova knjiga nepogrešljiva za vse, ki poskušajo kritično ovrednotiti sedanjí položaj republike Slovenije, ki naj bi že »uspešno« dokončala lastno zgodbo tranzicije.

Marike Grubar

**Douglas V. Porpora: *Reconstructing Sociology. The Critical Realist Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
249 strani (ISBN: 9781107514713), 28,84 EUR**

Kritični realizem kot filozofsko perspektivo je prvi utemeljil filozof znanosti Roy Bhaskar, ko je združil svojo teorijo *transcendentalnega realizma* in aplikacijo transcendentalnega realizma na družbo, teorijo pa poimenoval *kritični naturalizem*. V sociologijo je kritičnorealistični pristop pripeljala ena izmed najbolj (po)znanih sociologinj, Margaret Archer. Njen pristop, ki mu sama reče *družbeni realizem*, predstavlja modifikacijo Bhaskarjevega kritičnega realizma. Slednji se je v zadnjih treh desetletjih razvil v opisno in razlagalno elaboriran pristop, ki so ga poleg Archerjeve in Bhaskarja s svojimi deli utemeljili tudi Sean Creaven, Andrew Collier, Dave Elder-Vass, Justin Cruickshank, Caroline New, Andrew Sayer, Christian Smith, Douglas V. Porpora in drugi.

Ravno slednji, Douglas V. Porpora, v svojem najnovejšem delu *Reconstructing Sociology: The Critical Realist Approach* kritični realizem označi za filozofijo znanosti in ga postavi ob bok ostalim filozofskim nazorom, ki prevevajo sodobno sociologijo. Glavni namen njegovega dela je predstaviti kritiko sodobnih socioloških pogledov, predvsem tistih, ki prevladujejo v Združenih državah Amerike, in predstaviti alternativni pogled, ki ga ponuja kritičnorealistični pristop. Že v prvem poglavju z naslovom *Seven myths of American sociology* predstavi svoj pogled na kritični realizem, ki ga razvija skozi celo knjigo. V prvem poglavju – tej liniji pa sledi tudi v naslednjih poglavjih – pokaže, da etnografija in pripovedovanje zgodovine (angl. *historical narrative*) nista zgolj deskriptivni metodi, ampak imata tudi razlagalno moč. Pod vprašaj postavi mit, da je edina pravilna drža znotraj znanstvenega raziskovanja ta, da ostanemo vrednotno nevtralni, saj s pomočjo številnih primerov pokaže, da vrednotna nevtralnost ne pomeni vedno tudi objektivnosti. Tretji mit, ki se mu posveti, je prepričanje, da resnica ne obstaja, ker je vse zgolj relativno, zgolj družbeni konstrukt. Na laž postavi mit, da so edina pomembna znanstvena vprašanja tista, ki so empirična. Peti mit, s katerim se ukvarja na samem začetku knjige, so najrazličnejša sociološka prepričanja, ki zanikajo pomembnost zavestnega delovanja. S slednjim je delno povezan tudi šesti mit oziroma redukcija kulture na strukturo in obratno ter zanikanje razlik med strukturo in delovanjem. S tem mitom se Porpora ukvarja predvsem v poglavjih *Whatever happened to social structure?*, *Are we not men – or rather persons?* in *What and where is culture?* Zadnji mit je mit o neuporabnosti statističnih analiz, ker naj bi te predstavljale raziskovalno metodo, ki je izrazito pozitivistična.

Zakaj je kritični realizem nekaj, kar sociologija potrebuje, je glavno vprašanje oziroma rdeča nit, ki nas vodi skozi celotno delo. Vrh Porporove argumentacije pa najdemo v zadnjih dveh poglavjih z naslovom *Do we need critical realism?* in *So what do we do with it?* V predzadnjem poglavju Porpora kritični realizem primerja z drugimi teoretskimi in filozofskimi stališči znotraj sociologije. V nabor uvrsti različne metateorije, ki imajo velik vpliv na različne sociološke avtorice in avtorje, ter prevladujoče sociološke paradigme. V poglavju sooči njihove poglede na humanizem (in delovanje agensov, ki jih vodi njihov razum), objektivnost, intenzivne in ekstenzivne metode, pojem resnice in na vrednotno nevtralnost. Kljub temu da bralka oziroma bralec že poznata odgovor na vprašanje, ki je zastavljeno že v naslovu poglavja, Porpora s kopico ilustrativnih primerov pokaže, zakaj se kritični realizem loči od drugih metateoretskih perspektiv, predvsem pa opozori na dejstvo, da ne moremo misliti sociologije brez filozofije. Kljub temu da prav vsaka izmed obravnavanih perspektiv izhaja iz specifičnih ontoloških predpostavk, veliko sociologinj in sociologov namerno ali nenaumno pozablja nanje. Pomen kritičnega realizma je po avtorju namreč ravno v tem, da poudarja pomembnost naših ontoloških predpostavk, ki so sicer tranzitivne, spreminjajoče se, a vseeno pomembne, ko razmišljamo o ontološko resničnih objektih. Z drugimi besedami, naše znanje res ne določa preteklosti, a nam pomaga pri razumevanju njenih netranzitivnih ontoloških značilnosti.

Prav vsaka sociologinja in vsak sociolog izhajata iz določenih filozofskih predpostavk, ki se jih mogoče ne zavedata, a to ne pomeni, da te predpostavke niso pomembne ali da ne vplivajo na njuno delo. Posebnost kritičnega realizma je v tem, da razgali naše predpostavke in pokaže, da sociološki predmeti proučevanja niso nekaj, kar bi bilo zgolj v domeni sociologije. Ravno nasprotno, sociološki predmeti proučevanja zelo pogosto sovpadajo s predmeti poučevanja drugih ved, kot so npr. filozofija, psihologija, antropologija idr.

Porpora tako na koncu knjige bodoče in sedanje sociologe in sociologinje opozori, da kritični realizem ni zgolj ena izmed mnogih socioloških teorij. Ravno nasprotno, je filozofska perspektiva, ki jo lahko postavimo ob bok pozitivizmu, postmodernizmu in pragmatizmu. Zakaj je ravno kritični realizem tisti, ki omogoča produktivno znanstveno raziskovanje? Vsako relevantno znanstveno raziskovanje se začne v tistem trenutku, ko si raziskovalka ali raziskovalec zastavi vprašanje, katera vprašanja so že bila rešena, o katerih vprašanjih se ne razpravlja več in zakaj so postala pozabljena. Naslednji korak v takšnem znanstvenem raziskovanju je preverjanje, ali so pozabljena vprašanja in odgovori nanje pomembni za razumevanje temeljnih pojmov, ki predstavljajo glavna izhodišča določene (sociološke) smeri oziroma paradigme. Poleg osnovnih dveh korakov je bistveno, da smo v svojem raziskovalnem procesu nenehno pripravljeni premišljevati o lastnih predpostavkah, o lastnem razumevanju prebrane literature, o tem, katere poglede podpiramo in zakaj. Drži, da opisani koraki niso nekaj, kar bi bilo značilno le za kritični realizem, a za razliko od ostalih paradigem kritičnorealistična perspektiva ne ponuja zagovora zgolj ene kanonične metode. Še več, bistvo, ki ga zagovornice in zagovorniki kritičnega realizma nenehno poudarjajo, je uporaba različnih raziskovalnih metod, ki se med seboj prepletajo oziroma dopolnjujejo. Z drugimi besedami, pristop, ki ga zagovarja Douglas Porpora, nam omogoča nenehno preverjanje naših filozofskih stališč, predvsem ontoloških, in razumevanja pojmov, ki so za sociologijo ključnega pomena. To so npr. pojmi, kot so struktura, kultura, delovanje, resnica, (družbeni) odnos, pravila, viri, vzročnost idr. Gre za pojme in raziskovalna vprašanja, ki jih ima znanstvena (družboslovna) skupnost za rešena ali nerešljiva. Resnično znanstveno raziskovanje, ki ga zagovarja Porpora, pa je tisto, ki ne išče resnice znotraj ene same študije. Je tisto, ki priznava, da je povsem probabilistično in zmotljivo, a kljub temu poskuša odgovoriti na velika ontološka vprašanja. Takšno raziskovanje je znanstveno odgovorno, saj pod vprašaj postavlja predpostavke, ki (že dolgo) veljajo za samoumevne. Sociologija potrebuje raziskovanje, ki bo kritično do socioloških predpostavk in teorij, ki ne odsevajo realnosti človeškega delovanja. To pomeni, da potrebuje sociologinje in sociologe, ki bodo odpirali majhna in velika vprašanja, ki ne bodo omejena zgolj na sociologijo, in ki bodo, ko bo to potrebno, v svojem raziskovanju pripravljene in pripravljeni priznati, da obstajajo ustreznejše sociološke razlage, to je razlage, ki so bližje resničnosti. Z drugimi besedami, sociologija potrebuje kritični realizem.

Neža Kričaj

Mirjana Ule, Brina Malnar in Slavko Kurdija: Health and Medicine in Transition. Wien. Echoraum, 2014.

205 strani (ISBN 978-3-901941-44-3), 12 eur

Pričujoča knjiga, izdana leta 2014, je strnjeno delo večletnih izkušenj socialne psihologinje in idejne vodje knjige dr. Mirjane Ule, ki jo je pot skozi večletno preučevanje življenjskih prehodov, mladine, identitet, spolov in tranzicijskih študij pripeljala tudi do področja zdravstva. V sodelovanju z raziskovalcema dr. Brino Malnar in dr. Slavkom Kurdijo, ki sta prispevala svoje bogate izkušnje s področja zagotavljanja kakovostnih empiričnih kazalcev za slovensko družboslovno skupnost, oblikovalce politik in javnost, tematiko kritično postavlja v družboslovni okvir. Gre za najnovejšo pre-gledno izdajo s področja družbenega obravnavanja zdravstvenih tematik (od zdravljenja, obravnave telesa in reprezentacije, medikalizacije do pomembnosti komunikacije) in je podkovana s konkretnimi empiričnimi primeri ter njihovimi interpretacijami.

Knjiga je sestavljena iz petih obširnih poglavij. V prvih dveh so predstavljeni družbeni pomen bolezni ter vloga medicinske profesije in medicinskega znanja. Moderna medicina kot veda ima bogato zgodovino razvoja ter se kot eden največjih dosežkov 20. stoletja spopada z mnogimi izzivi in protislovji. Foucault je v svojem *Rojstvu klinike* medicino predstavil kot moderno institucijo družbenega nadzora in prepoznal, da so spremembe v obliki medicinskega vedenja ali fizičnih bolezni močno povezane z oblikami moči. Pojavnost fizičnih simptomov bolezni namreč odpira zapletena vprašanja in sodb e o tem, kaj je želeno stanje in kaj ne, medicina v modernih družbah pa ima znatno institucionalno moč odločanja, kaj je normativno sprejemljivo in kje potekajo meje, ko govorimo o kakovosti življenja. Vidna je tudi problematika ontološkega statusa telesa kot – po Foucaultovih besedah – kulturnega objekta in produkta družbene kategorizacije, kjer pa gre Turner še dlje, ko pravi, da je »fizični simptom (bolezen) jezik, telo je reprezentacija, medicina pa politična praksa« (str. 27). Ideje o bolnem telesu so najpogostejše reprezentacije, ki se povezujejo z boleznijo oziroma fizičnimi simptomi. Problematika reševanja bolezenskih stanj in fizičnih simptomov bolezni je največkrat skrita tudi za značilnostmi modernega napredka medicine, ki je vse bolj tržno naravnana. Bolezen pa na eni strani ni le niz simptomov, ki jih je zdravnik po Hipokratovi zaprisegi dolžan povezati v celoto in rešiti našo zdravstveno težavo, pač pa je neugoden dogodek, ki povzroči spremembe v vsakdanjem življenju posameznika oziroma do njih pripelje.

Tudi medikalizacija kot indikator »prisotnosti« moderne medicine v vsakdanjem življenju dobi prostor v knjigi. Moč medicine in farmacevtske industrije se kaže v uporabi zdravil med respondenti in upoštevanje zdravnikovih napotkov. Medikalizacija je proces uporabe medicinskih pojmov v druge namene; vse več plasti človekovega bivanja je izpostavljenih medicinskemu interveniranju. V Sloveniji so medikalizaciji najbolj izpostavljene skupine, v katerih so posamezniki v starosti med 45 in 60 let (45 %) in tisti nad 60 let (78,9 %). Ali gre le za paradoks in poskus iskanja rešitev problematike staranja, katerih izzivov so deležni (ne samo) starejši in kjer lahko vidimo vplivnost medicinske srenje in farmacevtske industrije, ali za pomanjkanje socializacijskih povezovanj in zm ožnosti (socialnega kapitala)? Še ena nadvse pomembna plat, ki vpliva na samo (upo)rabo zdravil, se skriva v samooceni zdravstvenega stanja, ki je nadvse pomembno, ker priča o zdravstveni zavesti in suverenosti posameznika. Najpogostejše je to povezano s prisotnostjo kroničnih ali psihosomatskih težav, ki niso akutna obolenja in posameznika ne ogrožajo v trenutku. V raziskavi na slovenskem vzorcu vidimo, da je med tistimi, ki redno uporabljajo predpisana zdravila, 71,7 % bolnikov, ki so izpostavljeni kroničnim obolenjem, 26,5 % pa – ravno nasprotno – tistih brez kroničnih zapletov.

Kompleksno vprašanje o uporabi zdravil nas pripelje tudi do vprašanja o ideologiji zdravja, ki je v današnjem svetu več kot očitna. O tem, da se zaščita in ohranjanje zdravja premikata v polje ideo-logije, pričajo tudi rezultati raziskave SJM o prevladujočih vrednotah med posamezniki. Da

je zdravje kot osebna vrednota med odraslimi anketiranci uvrščena visoko, je mogoče pojasniti; z večjim začudenjem so obravnavani podatki o slovenski mladini, ki zdravje postavlja celo pred prijateljstvo, seksualnost, zabavo in učenje.

V zadnjih dveh poglavjih knjige so nam na voljo podrobnejši empirični podatki in ugotovitve, kjer pa ne gre le za preprosto faktografijo, pač pa za ovrednoteno in kritično interpretacijo zbranih podatkov in analiz dosedanjih raziskav. Slovensko dobo tranzicije kontekstualizirajo v okviru lokalnih praks in evropskega prostora. Najbolj pomembna dejavnika, ki kažeta na to, ali je zdravstveni sistem v socialnem modelu, kjer naj bi bile zagotovljene enake pravice in nega, sta: (1) dostopnost zdravstvenih storitev in (2) zaupanje, ki se povezuje s pravičnostjo in nepristranskostjo sistema. Slednjega nam v Sloveniji primanjkuje na sistemski ravni, korelacije pa ni mogoče izpostaviti niti na mikroravni. Kljub temu da so zdravniki kot zdravstveni delavci najpogostejši prvi stik posameznika z zdravstvenim sistemom, sta zaupanje na ravni sistema in zaupanje v zdravnika po podatkih izključujoča. Ravno ta paradoks lahko na neki način razumemo kot potrditev tega, da je odnos med bolnikom in zdravnikom močno ambivalenten ter da je razpet med potrebo po zaupanju in negotovostjo bolnika na eni, med sočutjem in rutino zdravnika na drugi ter obremenjenostjo zdravnika v sistemu zdravstva na tretji strani.

Diskurz zdravja se zagotovo ne omejuje le na zdravje kot tako, nanj moramo gledati z drugačne perspektive – kot na družbeni fenomen, na medicino pa kot na družbeno vedo. Na eni strani smo priča podaljševanju življenjske dobe in povečanju kroničnih bolezni, na drugi pa biomedicinske inovacije in genetske tehnologije generirajo nove etnične dileme, vizije in utopije o novih oblikah družb. Strinjam se z avtorji, da bo medicina za prestop iz kurative v preventivo potrebovala interdisciplinarno pomoč in stalno družbeno analizo. Zdi se, da knjiga odpira polje diskurza, v katerega povabi tudi družboslovne vede in oriše ključne točke, ki vabijo sociologijo kot znanstveno vedo, da sodeluje. Prav tako se strinjam z avtorji, da je v medicinskem diskurzu treba puščati priprta vrata, da lahko vstopijo tudi druge vede (sociologija, psihologija itd.) ter s tem pripomorejo k izboljšanju zdravstvene oskrbe in zdravstva. Temeljne diskusije, ki zadevajo vprašanja, komu nameniti sredstva in kaj pomeni privatizacija zdravstva, ter iskanje rešitev za nove etnične dileme, ki se odpirajo – pa naj začnejo in nadaljujejo strokovnjaki medicinske stroke v tesnem sodelovanju s sociologi, psihologi in socialnimi psihologi. Posebej, če vemo, da se odnos bolnik–zdravnik spreminja in da je v moderni dobi bolnik zavzel bolj proaktivni položaj, ko gre za njegovo zdravje (to je sicer predmet tretjega poglavja knjige, ki govori ravno o tem, zakaj je komunikacija v zdravstveni negi tako pomemben dejavnik) in je tudi zato potrebna rekonstrukcija moderne medicine in nekaterih načinov soočanja s težavami.

Nina Perger

**Lucy Nicholas: *Queer post-gender ethics: The shape of selves to come.* Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014.
230 strani (ISBN 978-1-137-32161-9), 90,94 EUR**

Delo *Queer post-gender ethics: The shape of selves to come* se loteva kompleksnega razmisleka o potencialnosti spolno nezaznamovane družbe in strategijah njenega doseganja. Avtorica pri tem v glavnem izhaja iz queer feminističnih kritik in dekonstrukcij spola, v premisleku o učinkovitih strategijah preseganja spolne zaznamovanosti in spolnih razlik pa se naslanja predvsem na tista dela Simone de Beauvoir, ki tematizirajo etiko. Delo lahko v grobem razdelimo na tri dele, pri čemer avtorica v prvem delu kritično obravnava koncept spolne razlike in obstoječe načine naslavljanja spolnih neenakosti, v drugem delu se osredotoča na argumentacijo učinkovitosti strategije androgene etike recipročnosti v kontekstu konstituiranja spolno nezaznamovane družbe, medtem ko se v tretjem delu osredotoča na analizo praks etike recipročnosti v queer in anarhističnih skupnostih. Glavni argument Lucy Nicholas za konstituiranje spolno nezaznamovane družbe z odsotno spolno identiteto je v temeljnih spolnih razlikah, ki se reproducirajo skozi družbeno uokvirjeno zaznavanje oziroma načine »branja« telesnosti, delovanj in subjekta kot takega na temelju predpostavljenih – spolno specifičnih – razlik ter iz njih izpeljanih družbenih neenakosti in simbolnega nasilja, izhajajočega iz izrazito omejenega in prisilnega kategoriziranja subjekta v eno izmed dveh družbeno prepoznanih in legitimiranih kategorij spola. Individualne in kolektivne zaznave so tako obarvane z družbenim konstruktom spolnih razlik, ki se materializira v družbenem delovanju subjekta in spolnem binarizmu, znotraj katerega obstajata dva medsebojno izključujoča se in hkrati komplementarna spola (moški in ženski spol) z videzom neločljive – naturalizirane – povezanosti s telesnostjo (»biološkim spolom«). Spolnega binarizma in heteronormativnosti, utemeljenih na spolnih razlikah, po avtoričinem mnenju ni mogoče presegati drugače kot z ukinitvijo spolnih razlik in njene izpeljave v ukinitve spola, omogočene na podlagi androgene etike recipročnosti. Pri tem L. Nicholas opozarja, da njena konceptualizacija androgenosti ne pomeni fiksne identitete, ki združuje oziroma kombinira značilnosti, družbeno prepoznane kot maskuline ali feminilne, temveč jih transcendirata. Strategije, ki ohranjajo koncept spolne identitete (npr. preseganje spolnega binarizma s prepoznavanjem pluralnosti kategorij spola), so le začasne, saj zgoraj omenjenega temelja (spolne razlike) ne naslovijo učinkovito, v nasprotju z etiko recipročnosti, definirano kot intersubjektivno zaznavanje in prepoznavanje subjekta pod njenimi_njegovimi pogoji, torej na osnovi prepoznane samodeterminacije.

Avtorica pri tem predpostavlja, da v družbenem življenju subjekta spolna identiteta ni individualno pomemben označevalec osebnih in kolektivnih identitet ter pripadnosti, saj ob vpeljavi družbeno prepoznane samodeterminacije subjekta spol po logiki avtorice samoumevno izpade iz polja subjektive samodeterminacije. Na tem mestu se odpirata (vsaj) dva pomisleka, ki ju avtorica ne naslovi eksplicitno. Prvi pomislek, ki ga lahko povežemo tudi z vprašanjem identitetnih in koalicijskih politik, se nanaša na obravnavo družbenih neenakosti na podlagi spola, ki v tem kontekstu ostaja neučinkovito naslovljen. Avtorica omenjeni pomislek obravnava kvečjemu s perspektive političnega delovanja za enakopravnost transspolnih oseb, v okviru katerega je – kot izpostavi – spol tista pozicija, ki sicer omogoča politično delovanje, ob predpostavki androgenosti življenja in etike recipročnosti pa ne konceptualizira alternativnih strategij, ki bi, upoštevajoč izrazito deprivilegiran družbeni položaj transspolnih oseb, omogočale naslavljanje obstoječih družbenih asimetričnih razmerij moči in neenakosti, izhajajočih iz družbene institucionaliziranosti spolnega binarizma.

Kljub avtoričinim poskusom intenzivnega upoštevanja družbenih struktur se tako zdi, da je vpliv slednjih na poskuse preseganja spolnih razlik, spolov in spolnega zaznamovanja mestoma premalo obravnavan in upoštevan, medtem ko je na drugih točkah oziroma podtemah obravnavan, a le s

specifičnih perspektiv, npr. v analizi aplikacije strategije etike recipročnosti. Ob tem namreč vzporedno analizira tudi potrebne (družbene) pogoje za obstoj tovrstne etike v smeri večje podpornosti družbenega okolja etiki recipročnosti, tj. prepoznavanju subjekta pod njenimi_njegovimi pogoji. Avtorica obenem družbeno obravnava tudi v kontekstu situiranih potencialnosti, ki sooblikujejo možnosti delovanja, pogojenih z dostopnostjo do različnih družbenih resursov in z dostopom do specifičnega kulturnega kapitala. Na podlagi slednjega se namreč vzpostavlja možnost kritičnega mišljenja (kot pogoja etike recipročnosti), v okviru česar obravnava tudi njegovo družbeno neenako porazdelitev (in strategijo njegovega naslavljanja skozi queer in anarhistične pedagogike).

Drugi pomislek, ki je pravzaprav povezan tudi s prvim, se nanaša na »ukinitev«¹ spola in androgenosti na osnovi (spolno izpraznjene) samodeterminacije in etike recipročnosti v povezavi s »preživetjem«² tovrstne etike in subjekta, ki tej etiki sledi, v širše družbenem okolju. Etika recipročnosti je namreč glede na institucionaliziranost spolnega binarizma postopoma možna le v širše družbenih učinkih omejenih intersubjektivnostih oziroma skupnostih, ki jih avtorica v tretjem delu knjige, namenjenem analizi praktične »aplikacije«³ etike recipročnosti in načela samodeterminacije, sicer obravnava v kontekstu organiziranih anarhističnih in queer skupnosti. Vzporedno s tem pa je smiselno obravnavati tudi nujna vprašanja »preživetja«⁴ tovrstnih načel, etik, pa tudi družbene_ga_akterke_ja zunaj organiziranih in vzpostavljenih skupnosti, torej v interakcijah oziroma v »trkih«⁵ s širšim družbenim okoljem, ki tovrstni etiki ne sledi. Nasprotno, širše družbeno okolje je izrazito zaznamovano z institucionaliziranim spolnim binarizmom in na osnovi družbenega konstrukta spolnih razlik vzpostavljeno družbeno shemo zaznavanja, ki v vsakdanjem življenju deluje prek (vsiljujočega) prepoznavanja subjektov znotraj obstoječih in prevladujočih shem branja, tj. v okviru spolnega binarizma.

Tovrstne družbeno vzpostavljene sheme, kot opozarja tudi avtorica, seveda niso deterministične na relaciji s subjektom, kar nakazujejo že obstoječe skupnosti, ki tovrstne strukture presegajo. Kljub temu lahko podoben očitek, ki ga avtorica naslovi na strategijo samodeterminacije (v okviru pluralnosti spolov), zavrnjeno na podlagi nezadostnega obravnavanja dimenzije širše družbenega delovanja in utopičnosti tovrstnega individualnega delovanja, naslovimo tudi na njeno obravnavo preseganja spolnega binarizma in spolov. Glede na to, da avtorica v prvem delu knjige obravnava pomen ukinitve spolne razlike za preseganje spolnega binarizma in obstoječega, prevladujočega branja spola kot edino dolgotrajno učinkovito strategijo preseganja spolnih razlik, spolnega binarizma in spolov kot simbolnega nasilja, se v delu pogrēša tudi aplikacija enakih strategij preseganja naštetega (tj. etike recipročnosti in androgenosti) v primeru prepoznave pluralnosti spolov, ki ob aplikaciji enakih strategij verjetno lahko poraja podobne učinke, saj presega spolni binarizem in prek tega destabilizira v dihotomijo zamejene spolne razlike.

Delo odpira izrazito kompleksna vprašanja v povezavi s spoli, spolnim binarizmom in poskusi njegovega preseganja. Kljub zgoraj zapisanim pomislekom oziroma iz dela izpeljanim nadaljnjim vprašanjem je to vsekakor delo, ki se omenjenih vprašanj loteva izvirno ter na precej kompleksni in celostni ravni, upoštevajoč vseprisotnost vsiljujočega spolnega zaznamovanja ob hkratnem upoštevanju potencialnosti intersubjektivnega. Vprašanje preseganja spolnega binarizma je z vidika kompleksnosti ter učinkovitega balansiranja relacijskosti družbenega in intersubjektivnega ter potencialnosti političnega delovanja v okvirih identitetnih in koalicijskih politik v okviru normativno strukturiranega družbenega precej izrazito kompleksno vprašanje, ki se ga avtorica z lastnimi teoretskimi konceptualizacijami, izpeljavami in argumentacijami na presečišču queer teorij ter konceptualizacij etike, subjekta in identitete loteva izjemno učinkovito in reflektirano.